

Българският Друг като по-лош Западен Аз: маргиналия за маргиналността на българистиката в американската академия

Никита Нанков

*С течением времени в городе
к бездарности отца пригляделись,
она укоренилась и стала нашим стилем.*

Чехов, „Моя жизнь“

А може, по-иначе може...

Вапцаров, „Песен за човека“

1. Българският Друг и Западният Аз. Митът за Западния Друг като по-добър Български Аз, синтезиращ начина, по който България гледа на Запада, и развъждан с мерак в полите на Витоша,¹ си има опаката страна, която вирее като бурен на Запад: това е начинът, по който Западът се отнася към България. Тази реципрочна страна може да се именува – обратно на лицевата – митът за Източноевропейския (Славянския, Балканския, Българския) Друг като по-лош Западен Аз. В българската хуманитаристика вторият мит е сравнително слабо проучен поради поне три причини. Първо, по-интензивните връзки между България и Запада са сравнително нови, датиращи след 1989 г., и все още очертават кръга на общите си културно-научни теми. В българската хуманитаристика тези теми са фокусирани най-вече върху това как България вижда Запада, а не толкова върху това как Западът гледа на България. По-точно е да се каже, че българската хуманитаристика до голяма степен не вижда, а измечтава Запада и, по правило, ѝ липсва критическа самоанализационна дистанция, от която да съпостави нейните мечтания и реалността. При такъв подход желаното се бърка за действителното. Второ, ако се съди по някои първоначални резултати, такъв род изследвания, ако в тях има критическа дистанция, разкриват обезсърчителна за българите, балкан-

¹ Вж. Никита Нанков, *В огледалната стая: Седем образа на българския литературен селоград* ([София]: Сонм, 2000) 91–103; или Никита Нанков, „Западният Друг като по-добър Български Аз?“, 24 ноември 2009 г. <www.liteos.de/nikita.htm>. Първият вариант на тази студия беше писан от пролетта на 2001 г. до май 2003 г. Втората, по-разширена версия, предложена тук, беше направена от ноември 2009 до март 2010 г. Това обяснява някои зевове в проучената литература.

ците и източноевропейците картина,² пред която някои предпочитат да си заровят главата в пясъка. Тази опака и тъжновата картина се свежда до следното: Западът смята България (Балканите, Източна Европа) за по-лош и затова абсолютен Друг, който няма шансове да се превърне в Западен Аз. Изглежда, че тези части на света са достатъчно далече от Запада в пространствен, социално-политически, културно-материален и ментален смисъл, за да пораздат у него усещането за негативна другост, за Другия като дивака-людоед, но все пак не са достатъчно отдалечени, за да генерират и положителния, екзотичния мит за Другия като благородния дивак. И трето, както се надявам да подсказва по-нататък, западните изследвания на Славянския/Балканския/Българския Друг са в огромната си част също некритични към себе си, което значи, че те многократно повтарят своето собствено екзотично-любопитно-снизходително-покровителствено-презрително отношение към Източна Европа и така го представят като неоспоримата истина.

2. Йерархиите, институциите, приписките. Ще илюстрирам сенческата страна в отношението на Западния Аз към Славянско-Балканско-Българския Друг с примери от американската славистика, балканистика и българистика, дисциплините, от които се очаква да познават най-отблизо този Друг. Ще работя с материал от литературознанието и, понеже то не съществува в културно-дискурсивен вакуум, ще обръщам очи и към някои медийни образи, митове, предразсъдъци и клишета.

В американската славистика, която познавам най-добре, се приема аксиоматично следното сложно степенуване: западните литератури са най-висши, те са абсолютният стандарт, с който се мерят – обикновено в техен ущърб – славянските литератури. На по-долното ценностно стъпало е руската литература, която е оста на американската славистика. Един може би атавистичен знак за вторичността на славянските литератури спрямо западните е, че и досега много академични департаменти се именуват с комбинация от „германистика“ и „славистика/русистика“, с „германистика“ винаги на първо място (например Department of German and Slavic Studies или Department of German and Slavic Languages and Literatures или Department of German and Russian). Русистиката в САЩ се превръща в забележима и институционално поддържана научна дисциплина след като след Втората световна война СССР става главният политически, икономически, идеологически и военен съперник на Америка. Без изобретяването на атомната и водородната бомба през 40-те и 50-те години на XX век, както и на първия съветски спътник, изстрелян през 1957 г., навярно не би имало сериозна русистика, а и славистика в Америка.³ Апогеят на русистиката в САЩ, мерен с броя на студентите, е

² Вж. напр. Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination* (New Haven: Yale University Press, 1998).

³ За славистиката и българистиката в САЩ до началото на 1970-те години вж. Marin V. Pundeff, „Resources for the Study of Twentieth-Century Bulgarian Literature,“ *The Slavic and East European Journal*, 16: 4 (Winter 1972), 458-71, 467-69.

в началото на 90-те години на XX век и се дължи на интереса към гласността, перестройката и падането на Съветския съюз. Няколко години по-късно, след избледняването на любопитството към тези явления, русистиката се свива. (Хуманитаристите нерядко се хранят с трохиците от трапезата на военните и ако фуражките постегнат колана с една дупка – което не е ясно дали изобщо става – тогава хуманитаристите измират масово. Подобно на русистиката, чиято амплитуда зависи от геополитическите интереси, началото на войната на САЩ срещу Афганистан, започнала през октомври 2001 г., доведе до финансово и научно съживяване на някои университетски центрове за средноазиатски изследвания. Но и самата американистика е подвластна на политическата конюнктура. Например финансирането на Института Джон Ф. Кенеди за северноамерикански изследвания (John F. Kennedy Institute for North American Studies) към Свободния университет в (Западен) Берлин (Freie Universität Berlin) също беше намалено подир падането на източноевропейския комунизъм. (Дали homo sapiens не влага повече ресурси, за да унищожава ближния си, отколкото да го разбира?) Още по-надолу – като добавки към русистиката, които съществуват или не съществуват в зависимост от големината, финансите и традициите на съответния университет или институт – са западните славянски литератури – най-вече полската и чешката. Слизайки още по-надолу, се стига до „малката“ източнославянска литература – украинската (за белоруската рядко се отваря дума⁴). Най-долу са южнославянските литератури, сред които също цари йерархия. Главното място е запазено за сръбската и хърватската (които, след разпадането на „голяма“ Югославия в началото на 90-те години на XX век, все повече се разграничават). И, накрая, най-долното стъпало на най-долното стъпало е отредено за словенската, българската и македонската литература.⁵ Тази многостъпенчатата йерархия се освещава институционално по различни начини.

---

⁴ Напр. в солидния двутомник *Съвременни славянски литератури*, който коментира видните славянски писатели с цитати от критически изказвания за тях, в първия том се обещава белоруските писатели да бъдат представени във втория том, но във втория се казва: „Запланираният раздел за белоруската литература неохотно не бе включен, понеже не се намериха подходящи критически откъси.“ – *Modern Slavic Literatures. A Library of Literary Criticism* (New York: Frederick Ungar Publishing Co., 1972–1976). *Volume I: Russian Literature*. Comp. and ed. Vasa D. Mihailovich. *Volume II: Bulgarian, Czechoslovak, Polish, Ukrainian, and Yugoslav Literatures*. Comps. and eds. Vasa D. Mihailovich, Igor Hájek, Zbigniew Folejewski, Bogdan Czaykowski, Leo D. Rudnytzky, Thomas Butler. За обещанието и оправданието по отношение на белоруската литература вж. Vasa D. Mihailovich, Introduction, *Modern Slavic Literatures* 1: vi; горният цитат е от Leonard S. Klein, Preface, *Modern Slavic Literatures* 2: v.

⁵ Вж. напр. водещото положение на сръбската и донякъде на хърватската култура и беглото споменаване на словенската и македонската в книгата на Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford, California: Stanford University Press, 1998).

Бележките ми по-нататък имат две цели. Първо, те са начален опит да се очертаят и анализират начините, по които се строят и крепят тези литературно-културни йерархии и последици им за българистиката в Съединените щати. Говорейки за българистика, имам предвид най-вече академично преподаваните и изследваните български език и литература, с наблягане върху литературата, която е моята област. Българистиката, от своя страна, е и тъгълът, от който споделям някои по-общии мисли за значението на превръщането на българската култура в конвертируем интелектуален и медиен продукт, който, според мен, има своето възлово място в опитите на България да стане страна от западен тип. И второ, българистиката е опитното ми поле за наблюдаването на някои по-общии принципи в отношението на „големите“ култури към „малките“ през последните трийсет-четиресет години, епохата, в която в академията и извън нея все повече се говори за диалог, разбиране на Другия, приемане на различията, толерантност, утвърждаване на неповторимостта на всяка култура и други подобни симпатични лозунги.

Моите размисли не са скърцане със зъби на маниакален патриот, който навсякъде съзира заговори, на които бедната българистика или „малката“ култура изобщо пада жертва. Аз говоря за институционализирани структури, които се приемат за даденост и в такъв смисъл изглеждат безпристрастни към явленията, които организират практически. Целта ми е да повдигна воала на тази институционална анонимност и да посоча, че зад аксиомите в дадена култура навсякъде личат отпечатъците на човешки интереси и прудубеждения. Тази ръкотворност трябва да се припомня и аксиомите трябва да се подлагат на съмнение, за да се показва, че институциите не са вечни и естествени като камъните, макар че това често изглежда именно така. Институциите са направени от хората и затова те могат да бъдат и пренаправяни от хората. Стабилността на институциите прави живота възможен, макар и бездарен, както с горчицина пише Чехов в първия епиграф към тази студия. Преправянето на институциите прави живота смислен като проблясъка на гениалното у човеците, както оптимистично твърди Вапцаров във втория епиграф.

Жанрът на маргиналните бележки или приписките, който съм избрал за свой епистемологичен инструмент, подсказва, че главното за мен е не толкова изчерпателността, облекнатата на проучвания и цитирания, макар че те не са изключени, а стремежът да се набележи проблем и да се загатнат решения, да се извадят на яве недогледани и недовидяни възможности. Маргиналията е форма, която позволява да се вгледам и в нетрадиционни за науката източници като личния опит (мой и споделен от колеги), неофициалното общуване, академичната мътва и клюка, догадката, интуицията, менталните и ценностните нагласи на онези, които са вътре, по ръба и извън академията, изобщо всички онези неща и нещаца, които академията загърбва като „субективни“ и ритаци срещу подреждането им в прегледни таблици, ала които, турим ли ръка на сърцето, ще признаем, че казват за живия живот повече от цифрите и теориите в дебелите книги – стига да имаме ухото да чуваме. Маргиналията е

вчитане, взиране, вторачване в някаква „дреболия“ в текста, която на пръв поглед изглежда безспорна, защото е била употребявана безброй пъти без да привлича окото. Маргиналията е закачване и закучване, за качване и заяждане с твърдения от рода „ами така правят всички“ или „такъв е светът“. Приписката има и друго предимство пред точната и дефинитивната наука – тя е спонтанна реплика към написаното и ненаписаното в основния текст; тя го допълва, зачерква, пита, повтаря, надвиква, оспорва, иронизира, охулва, одобрява, окарикатурява, отхвърля, въздига. Бележката в полето е и палимпсест, допрочитане, дописване и дозачеркване на завяхващите ни разбираня и кълн на новите. Маргиналията е мисълта-изживяване в мига на своето случване и затова е незавършена, отворена и способна на все нови превъплъщения и интелектуални криволици. Маргиналията, като постоянно питане, като изблизнало „а защо не иначе?“, като апостроф и апокриф, оживял изпод забравата, разкрива алтернативи отвъд замръзналата повърхност на аксиомите на институциите. Където солидната наука често вижда само гладка стена, там непослушната маргиналия често съзира приоткрехната врата.

Ако някому се стори, че в приписките ми преобладава угрижеността и загрижеността, ще е прав – моите размисли са преди всичко за проблемите, а не за постиженията в една област. И тъй, кои са някои от начините за изграждането на йерархията на славянските езици и литератури в американската академия?

3. Преподаването, образованието, финансите. Йерархията се крепи от това как се преподават славянските литератури и езици в американските университети, сиреч от структурата на славистичните департаменти и програми (департаментът има, а програмата най-често няма финансова самостоятелност). Обикновено главната област на специализация, първата специалност на американския славист, както се казва на академичен език, е руската литература, по правило от XIX и XX век, времето, когато се смята, че руската литература става сравнима по художествени постижения със западноевропейската. Естествено литературата върви в пакет с езика си. Най-желаните втори специалности са полската и/или чешката литература. Сръбската и хърватската литература (разделени, както се прави напоследък, или сплетени като сиамски близнаци, както беше, докато я имаше Югославия), макар и не така престижни, също са приличен избор за втора специалност. Втора специалност в българистиката е, меко казано, странна; а казано без заобикалки – почти невъзможна. Първата специалност може да е също така полската и/или чешката литература с втора специалност русистика. Понякога първата специалност може да е украинската литература. Един от водещите канадски университети – Университета на Албърта в град Едмънтън (University of Alberta, Edmonton) – има Програма за украинска култура, литература и език (Ukrainian Culture, Literature and Language Program), която предлага бакалавърска, майсторска/магистърска и докторска степен по украински науки. В същия университет се намира и Център за украински и

канадски фолклор (Peter and Dorsi Kule Centre for Ukrainian and Canadian Folklore). В Университета Харвард (Harvard University) от 1973 г. съществува Харвардски научен институт за Украйна (Harvard Ukrainian Research Institute). Той издава научна поредица от книги за тази страна, а от 1977 г. и специализираното научно списание *Harvard Ukrainian Studies*. Българистиката не може да бъде първа специалност, тъй като няма нито кой да я преподава, нито кой да назначава на професорски места с такава научна степен, нито студенти, които да плащат да я учат на равнище по-горно от елементарното. Както споменах, след изветрянето на американското любопитство към Горбачов и края на СССР вече няма достатъчно студенти по русистика за оцеляването на славистичните департаменти дори в някои от най-големите университети, та камо ли по българистика. По правило българистиката е в пакета на южнославянските литератури – заедно със сръбската и хърватската, словенската и македонската. Български език и българистика се изучават най-вече на начално равнище – за семестър или за два в най-добрия случай, тоест за около 3,5–7 месеца с по 250 минути класни занятия седмично. Често обучението на практика приключва с научаването на възгласи като „наздраве!“ и с откритието, че българите обичат „шопски салат“ и си клатят главата обратно на западниците като казват „да“ и „не“. (Туй обратно главоклатене е толкова популярна синекдоха за всичко българско, че дори Якобсон му посвещава семиотично внимание.) Ала българинът не бива да се докача на чест в случая. Руският език, който се учи много години от специалистите русисти и е необходимото условие човек да стане професионален славист, не е в кой знае колко по-добро положение. В американските университети и колежи със славистични/русистични департаменти, програми или курсове – а това по правило са някои сред най-силните учебни заведения в Съединените щати – руски език и руска литература в повечето случаи се преподават на английски. Това е така дори когато преподават руснаци. Професорите руснаци говорят на английски, както и американските светила в русистиката, а само езиковите упражнения се водят обикновено от руснаци на руски. (Набоков има великолепен и сравнително малко известен роман – *Прин* – който разказва как живее руската интелигенция, преподаваща русистика в американските висши учебни заведения през 40-те и 50-те години на ХХ век; в главното и смешно-тъжното романът е актуален и днес.⁶) В славистичните академични издания има несекващ поток/потоп от статии и методи за усвояване на руски (но не и на другите славянски езици), но в малобройните изследвания, занимаващи се с крайния резултат от изучаването на този език, резултатите не са радващи.

От средата на 80-те години на ХХ век в американската академия цари тенденцията руският (а и не само той) да се преподава не граматично, а като вид взаимодействие (interaction) и комуникация. С навлизането на

---

⁶ Vladimir Nabokov, *Prin* (New York: Vintage Books, 1989).

тесния утилитаризъм във висшето образование, както и с налагането на постмодернизма и политическата коректност, с превръщането им от тясно интелектуално-книжни спекулации в масова култура, вече дори администраторите на образованието, които едва ли са подковани със засукани постмодернистични теории, мислят, че граматиката и точната словоупотреба, която включва и стилистичните познания, са диктатори. Логиката е горе-долу такава: граматиката и речникът гнетят с тоталитарните си правила говорещия съответния език. Учителят по език също е тиранин, понеже единствено той знае граматиката и речниково-стилистичното богатство на езика. Тази граматично-речникова и учителска тирания се унищожава като на всеки говорещ се даде свободата да се изразява както намери за добре. Аз си говоря мой руски, ти си говориш твой руски, той си говори негов руски, тя си говори неин руски. Ако се разбираме – чудесно! Ако не се разбираме – аз си говоря мой руски, ти си говориш твой руски, той си говори негов руски, тя си говори неин руски. (Някои американски малцинства изказват подобни езикови доктрини: например, ние, еди кои си, ще си учим само нашия си, еди кой си американски, понеже това е нашата идентичност, а пък другите да си учат какъвто искат американски. Противниците им посочват, че крайно индивидуалистичният подход към езика фрагментира обществото.) Не е важно да знаеш падежи, флексии, морфемни, правопис, синтаксис и лексика, а да разбираш и да те разбират. Езикът не се учи абстрактно, като система, а конкретно, като употреба в определени ситуации. За тази цел всички средства са добри, но най-паче се набляга на живата комуникация в практическите ситуации: гледай, слушай, съобразявай, махай с ръце, сочи с пръст, лицеизразявай и изобщо прави каквото върши работа. Не е трудно да се догадим, че тоя тип научаване и употреба на езика е добър например за бизнесмени на трапеза или когато си купуваш тениска и се пазариш за цената, ама ако си учил така руски, как ли ще разбереш Маяковски или Хлебников, Достоевски или Чехов като те нито вече ръкомахат, нито се усмихват и намигат, нито се чукат с водка, нито продават маркови тениски с отстъпка? Преподаватели по руски от старата, граматичната школа, скубят коси (ако още ги имат) от новата система, хитруват, въвеждат покрай дебелиите шарени учебници с много картинки и солените цени и свои граматични упражнения, но комай времето работи срещу тях. Всичко вече е interaction и fun.

И понеже концепцията fun, макар и неуместна на пръв поглед в изследване като нашето, е ключова образователна категория, която ще ни е нужна по-нататък, нека я изясним. Думичката fun с всичките си нюанси и обертонове е синтезът на прагматично-консуматорско-хедонистичното общество. В такова общество сметката и хедонизмът са близнаци, които ни гледат отвсякъде – единият със студени очи, другият, засмян до уши. Както homo bulgaricus все го избива на вайкане и проклетии, така за homo americanus всичко извива накъм fun. А още по-добре – a lot of fun! А най-добре – really, really a lot of fun! Човек трябва да се забавлява, да се кефи, да куфее, да му е гот, да му е страшно гот, да се размазва от кеф. Ако нещо учебно изисква интелектуално усилие, то напънят не бива в никакъв

случай да продължава повече от един час, понеже това вече не е fun и младежът или девойката оклюмва. Ако детето или тинейджърът не сколаса да си напише домашното по който и да е предмет за един час (ако си пише домашното, кой ще бърза електронните джиджавки?), то нека да зареже домашното ненаписано и да си гледа fun-а, който най-често се изразява в социализацията на младия човек, в общуването му с връстниците му, в опитите му да се впише благоприятно и усмихнато в колектива. Младежката социализация е преддверието към онова, което в бизнеса на възрастните се нарича групова работа (team work). Груповата работа е форма на организация на труда, при която всичко се подчинява на получаването на краен продукт. В името на тоя продукт личните пристрастия в групата се тушират и орелът, ракът и щуката наистина теглят колата заедно. (Разказвайки за едночасовото усилие, не те занасям, читателю, а предавам вкратце официалната педагогическа доктрина на едно от скъпите частни училища в многомилионен град в американския Среден Запад, която, както обяснява директорът на посмутените от учебните постижения на щерка си родители чужденци, дава блестящи резултати сред подрастващото поколение. Не е толкова важно, че щерката зацепва и зацепва в четенето и смятането след няколко години в училището; по-важното е, че тя се социализира отлично. И за да не помислиш, читателю, че това е доктрина единствено в частните училища, бързам да добавя, че такава е педагогиката и в обществените, безплатните училища за децата на родителите с по-скромни или несъществуващи банкови сметки. Набоков в *Лолита* описва как Лолита преуспява в едно такова американско училище – което кара старомодния европеец Хамбърт Хамбърт да се попочесва в недумение и да сипе хапливости.) Връщайки се към славистиката и свързвайки я с доктрината за fun-а и корпоративната ефикасност, нека допълним, че в американските университети изобщо умеят да преподават езиките с темпо и по начин, които на практика често правят усвояването им почти невъзможно, въпреки отличните оценки на завършилия съответните курсове. Затова, както мълвят присмехулниците, не е изключено аспирант да напише докторат по руска литература, например, без да може прилично да чете, говори и пише на тоя език. (И пак едно вмятане, за да няма неразбирателство: има американски слависти, които великолепно владеят руски и други славянски и западни езици.)

И от fun на fun стигаме до академичните куриози. Звезда в изучаването на руската литература, която преподава в университет в първата американска десетка (в Съединените щати всичко се измерва, класира и класифицира – от броя на точките и подаванията на професионалните играчи по баскетбол, та до университетите), гълкува Чеховата *Вишнева градина* чрез психоаналитично-митологични теории, в чийто център е образът на бика. Интерпретацията се строи на следния момент в пиесата: „Лопахин (*заглеждава в дверь и мычит*). Ме-е-е... (*Уходит.*)“⁷

⁷ А. П. Чехов, *Вишневый сад. Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах* (Москва: Издательство „Наука“, 1974–1983) 13: 201.

Незнайно по каква си sluка, тук майсторът на перото си бие шега с читателя. „Мычать“ означава „муча, рева (за говедо)“. Работата е там обаче, че говедото в Русия, както и в България, мучи с „му-у-у“, докато „ме-е-е“ не е мучене, а блее на коза или овца (а когато е на кеф и fun, овцата може да проблее и с „бе-е-е“). Ако в класа на светилото се случи студент (например от Русия или Източна Европа), който има по-голям Орфеев дар да разбира езика на говедата, овцете и козите и има неблагодарумието да го покаже... е, сещаме се каква е съдбата на тоя Орфей с оглед на целостта на психоаналитично-митологичната интерпретация, защото никоя академична звезда не обича да е падаща звезда. А ако неблагодарумният е колега, който контрира доклада на светилото за *Вишнева градина* на конференция на най-високо равнище, то можем да се обзаложим, че това е началото на поредната Стогодишна академична война, която не се води заради някоя хубава Елена, а заради това, че някой е търсил и е намерил под коча вол. Поуката е, че в академията, както и навсякъде другаде, знаещият стърчи над колектива и пречи, а за който се пречка – пръчка. Или, както обяснява звездата по руска литература на студента си, комуто пише ниска оценка по *Вишнева градина*: „Вашиите знания, мистър Многознайко, разстройват работата на целия клас.“ Казано инак, незнаещите трябва да се чувстват добре, знаещите – зле. Когато бикове мучат с „му-у-у“, на класа му се разваля fun-а и груповата работа куца, а когато мучат с „ме-е-е“, всичко е наред.

На какво се дължат подобни явления в преподаването и усвояването на учебната материя – и не само в езиците? Без претенции да държа разковничето към всички отговори, струва ми се, че онова, което прави американската академия силна, я прави едновременно и уязвима, поне в хуманитаристиката. В Съединените щати (а и не само там, естествено) образованието – и най-вече по-доброто образование – се заплаща скъпо и прескъпо. Най-добрите университети в САЩ, около 2010 г., предлагат възможността да се вземе бакалавърска диплома средно за около 35–40 000 щатски долара годишно само за обучение, а разходите за жилище, храна, учебници, книги, транспорт и прочие са отделно. Превеждането на цялото образование, особено на хуманитарното, предимно на финансови релси, работи в много отношения срещу самото хуманитарно образование. Щом студентът се превърне в клиент, който плаща, а учителят в продавач, комуто плащат, то студентът е в по-силна позиция, а учителят е с ограничени възможности да бъде представител на най-високите образователни критерии. Клиентът винаги има право – дори когато твърди, че Nike (древногръцката богинята на победата Нике) означава само фирмата за спортни такъми, а Троян (троянец или троянски) е само марка презервативи (какво ли пък е „омир“?). Учителят като продавач има задължението да въвежда всевъзможни педагогически способности за задоволяване на очакванията на клиента, както и теории за това колко ефикасно е подобно обучение. Учителят трябва задължително да работи с ентузиазъм, да сияе в усмивки, да се появява в класната стая, маскиран като зъл магьосник на празника на страшилищата Хелюин, да

кара ролкови кънки и тротинетка със студентите си, да хвали цвета на палтото им, да започва всеки служебен разговор с кратка лична разгрявка от рода на „а пък вчера гледах по телевизията как се“ или „от две години отглеждам лалета, много е интересно, защото“ или „миналата година бях в Маями, където“. От професора не се очаква да е добър лектор или ретор. Знаещият лектор потиска слушателите си, той е тиранин подобно на граматиката, той е деспот, налагащ собственото си мнение, той е олицетворение на монологичната опасност, той кара студентите да се замислят, да си водят бележки, да се концентрират за повече от 12 минути (което е средната продължителност на концентрацията на студентското внимание), а това не е fun. Професорът трябва да е организатор и координатор (facilitator) на студентски дискусии, той трябва да се усмихва, докато студентите говорят, да кима и да проронва по някое „м-да, браво, чудесно, прекрасно, брей как не съм се сетил“. Класовете на младшите професори редовно се посещават от комитети от старши професори, които надзирават дали младият им колега следва правилата. От професора се очаква да обучава студентите в критично мислене и самостоятелност, но самият професор може да мисли критично и да е самостоятелен само в рамката на предписаните методи за ефикасно преподаване. Академична свобода има, но проверката е висша форма на доверието. Професорът оценява студентите, студентите оценяват професора, старшите професори оценяват младшите професори. Попълват се формуляри: кой какво е видял и чул, кой какво е казал, кой как се е пошегувал, кога, къде, по какъв повод. Обективни рапорти, които са градиво за обективни рапорти на по-високо равнище, после на още по-високо и така до края на света. Академията често е място, където се работи не за обучението на студентите, а за отчетността на администраторите, понеже отчетите са базата за получаването на следващия бюджет.

Много малко от няколкото хиляди университета и колежа в САЩ се интересуват от сериозна научна работа. В тях един професор преподава два курса на семестър и редовно получава отпуски и финанси, за да изследва, пише, публикува и представя доклади на конференции. Колкото повече се слиза в университетските класации и бюджети, толкова повече университетите се превръщат от храмове на науката в места за даскалуване. В такива втора, трета и десета ръка университети и колежи се преподават три, четири, че и пет курса на семестър и на професора не му остава време за интелектуална дейност извън класната стая, където също няма особена интелектуална дейност, а даване на основни професионални умения. Понеже такива учебни заведения нямат нобелови лауреати и огромни библиотеки, те се саморекламираат като изключително загрижени за студентите си, като средища на новаторски учебни методи, като кампуси с прекрасни пейзажи, като места, които са само на три часа път до осемнайстия по големина град в САЩ и тъй нататък. Но в саморекламите не се казва как може някой, който сам не прави наука, да преподава на студенти и какво им преподава с новаторските методи,

докато те се наслаждават на пейзажа. В по-скромните университети често половината от преподавателите са без постоянно място, без пълна работна заетост и са с недостатъчни или без никакви здравни и пенсионни осигуровки. Ширещатата се практика за намаляване на редовните професорски Оеста, за да се пести от професорските заплати, под сурдинка се нарича академична експлоатация (academic exploitation). Накратко, на по-долните етажи на университетската йерархия е много ясен предимно финансовият и утилитарният характер на висшето образование.

Университетът или колежът привлича студенти и като развива спорта. Висше учебно заведение със средни професори и библиотека се ядва, но висше учебно заведение със среден спорт е за ожалване. Университетски треньор, спечелил национален шампионат, е знаменитост, полубог и мултимиллионер, ликът му се усмихва от кориците на националните списания и по националната телевизия, а студентията марширува във факелни шествия в негова чест. През 2007-ма финансова година главният финансов експерт, тоест президентът, на един от най-богатите американски и световни частни университети е получил около един и половина милиона долара годишна заплата; за същото време треньорът по американски футбол на друг много богат американски университет е получил тройно по-голяма заплата.⁸ Ако славният в спорта университет няма достатъчно пари да поддържа спортните съоръжения и персонал и да плаща стипендии, привличащи обещаващи атлети, той въвежда „атлетична такса“ и всеки простосмъртен студент започва да плаща определена сума, която потъва в джоба на спорта. Университетски футболни отбори играят на стадиони в центъра на кампусите за по осемдесет и повече хиляди запалаянковци. Народът пътува стотици или хиляди мили, за да яде, пие и се весели три дни и три нощи – от четвъртък до събота вечер – в очакване на Победата. Това е tailgate picnic – пикник с отворена задна врата на SUV-то (sport-utility vehicle – спортно-утилитарно возило), откъдето изтичат, като от рога на изобилието, благините на предфутболното къмпингуване: навеси, генератори, осветителни системи, столове, маси, кушетки, люлки, телевизори, вентилатори, грилове, хладилници с бира и мръвки. В такива дни университетската книжарница сбутва книгите и учебниците по кюшетата и продава изключително спортни артикули и сувенири на любимия отбор, а университетската библиотека се посещава най-вече заради тоалетните. Атлетите футболисти са мъжища по 130 оки, които чупят рекордите по скоростно ядене на говежди пържоли и носят специални тенис фанелки с надпис-удостоверение на

---

⁸ Tamar Lewin, „Many Specialists at Private Universities Earn More than Presidents.“ *The New York Times*. February 22, 2009. 24 ноември 2009 г. <<http://www.nytimes.com/2009/02/23/education/23pay.html>>. За многомиллионните заплати и на други университетски треньори вж. и Mallory Beberman, „USA Today Reports Rich Rodriguez the 14th Highest Paid Coach in College Football.“ *The Michigan Daily*. 24 ноември 2009 г. <<http://www.michigandaily.com/content/usa-today-names-rich-rodriguez-14th-highest-paid-coach>> или „Highest Paid College Basketball Coaches.“ 24 ноември 2009 г. <<http://www.americasbestonline.net/index.php/pages/collegebasketballcoaches.html>>.

(г)астрономическите им способности. В клас те са заклет даоисти – привърженици на голямото философско Нищо: „Какво прочете за днес?“ – „Нищо.“ „Какво написа за днес?“ – „Нищо.“ „Какво мислиш да направиш, за да изкараш курса?“ – „Нищо.“ И са прави тези даоисти, понеже ако професорът им пише по-малко от четворка (С по американската система), ще си има главоболия с администрацията. Студентите сериозно пишат есета на тема „Най-радостният/тъжният ден в живота ми“, в които радостта или тъгата са следствие от победата или поражението на любимия университетски отбор. Накратко, първокласният академичен спорт е рожба на пазарната икономика и носи стотици милиони долари на университета и местния бизнес.⁹

Друг студентски fun е животът в братствата и сестринствата (fraternities, sororities) – луксозни общежития само за мъже или само за жени, в които тече безкраен купон. Понякога някое недеянещо на пиячка братче или сестриче се поизхвърля и умира от препиване. Понякога в студентските общежития се снима порно за комерсиално разпространение. Тогава в местните и националните медии се вдига шум, дисциплината се позатяга – и после всичко тръгва по старому. Известното с авторитетните си класации на най-добрите американски университети и колежи списание *U.S. News and World Report* има специална класация на университетите, в които кипят най-големите веселби. Естествено, висшата администрация на университета, спечелил тази класация, я обявява за необективна и яростно я опровергава.

Още един начин за откликване на очакванията на студента за висока и без много потене получена диплома е понижаването на интелектуалните критерии. Това се върши обикновено с обходна маневра: на студентите се дават неизпълними по обем, темпове и срокове учебни задачи и това създава впечатлението за кипеж на усилен интелектуален труд. Такава трескава безсмислена работа се нарича busywork. От друга страна, оценките редовно се надуват, а общото качество на учебната работа се държи на сравнително ниско равнище. Преподават се курсове – така наречените mickey mouse courses – в които без мъка се взима отлична оценка. Действа се по правилата на бизнеса: студентът трябва да изработи за определено време определен брой учебни есета и тестове и да изчете определен брой страници. Важно е наличието на готовия продукт, а качеството му и оценяването му е въпрос на мнение, преговори и натъкмяване на бележките. Оценките, както всичко друго, са с нормати-

---

⁹ За брака между университетското образование и университетския спорт, при който образованието е под чехъл, вж. напр. Murray Sperber, *Beer and Circus: How Big-Time College Sports Is Crippling Undergraduate Education* (New York: Henry Holt, 2000). Издаването на книгата, написана от професор, съвпадна с уволнението на прочутия баскетболен треньор на същия университет поради неговото хронично грубиянство към играчите му. Някои върли запаляковци сред студентите решиха, че книгата е нападка към любимия им треньор и заплашиха професора с линчуване. Университетската управа даде на професора едногодишен платен отпуск, за да се успокоят духовете и да не стане кръвнина.

ви: еди колко си процента от бележките в един клас трябва да са отлични, еди колко си процента – много добри, еди колко си – слаби и т.н. Ала най-основният от способите за задоволяване на клиента е мълчаливата подмяна на образованието с дипломата за образование. Знакът за явлението замества самото явление. Педагогически симулакрум, както би рекъл постмодернистът, повтаряйки Платон и едно от сериозните му обвинения срещу софистите, някогашните гръцки пътуващи учители, които са правели всички трикове, повтаряни и от съвременните им академични праправнуци. Когато се преподава Платон, поне на общообразователно равнище, проблемът за софистите рядко се споменава. Предпочитат се сюжети като например любовта в „Симпозиум“.

Но както образованието почти никога не е самоцел, а само средство за получаване на диплома, така и дипломата не е самоцел, а само пропуск към добре платена работа, която работа пък е само средство за получаване на висока заплата, която пък заплата е само средство за купуване на какво ли не, което пък купуване не е за посрещане на някакви материални нужди, а е най-вече really, really a lot of fun! Този вид fun се именува пазаруване, което освежава, ободрява, тонизира и възстановява силите (recreational shopping). Човек дава камара пари за висше образование, за да може като го получи да дава още повече пари за ободряващо пазаруване. Образованието, особено хуманитарното, е брънка в кръга на парите, но не крайна точка, а в най-добрия случай едно от мостчетата между работохолизма и хедонизма, разбираан като консумативност. Или, както се шегуват някои, ние, американците, се трепем да учим неща, които не ни интересуват, за да се убиваме да работим неща, които мразим, за да си купуваме неща, които не ни трябва. Но какво става, ако клиентът-студент, въпреки всички усилия на продавача-университет, е разочарован? Става това, което става при всяка пазарна конкуренция: клиентът отива при друг продавач и всичко се завърта отначало.

Сред трудностите на хуманитаристиката да бъде самодостатъчна цел във висшето образование трябва да се спомене и една тенденция в американската академия, която набира скорост през последните три-четири десетилетия. Става дума за превръщането на литературознанието и изкуствознанието в културознание. Или превръщането на literary studies в cultural studies. Зад този примамливо звучащ обрат се крие смяна на парадигмите в разбирането на изкуствата. Литературознанието и изкуствознанието се схващат – по Кант, романтиците, модернистите и авангардистите – като съсредоточаване върху изкуството като изкуство, разбирано като уникална ценност сама по себе си, която слабо или никак не обслужва външни цели. Културознанието, напротив, е проблематизирането на изкуството като средство, което служи на други, не непременно на изкуството цели. Изкуството става прагматично-утилитарна категория. А щом изкуството служи на нещо извън себе си, защо това нещо да не е печалбата? Движението от литературознание и изкуствознание към културознание може да се проблематизира и като преход на изкуството от нещо-за-себе-си към нещо-в-себе си. Ето пример за подобно превръ-

щане на литературознанието или всяко изкуствознание в културознание, взет от канал на американската телевизия: твърди се, че Уитман не бил толкова интересен с артистичността на поезията си, колкото с това, че в тази поезия той бил срещу негрите. Друг подобен пример от документален образователен филм: Вагнер не бил толкова интересен като композитор и новатор в операта, колкото с антисемитските си доктрини.¹⁰ След такава постановка на въпроса поезията или музиката като специфични дейности с художествени правила се оставят в периферията на изследователския интерес и вниманието се съсредоточава върху изясняването на идеологията на съответния творец или творба. И понеже една идеология обикновено се контрира с друга, то културознанието в много случаи е силно обогрено от идеологически пристрастия. Но тъй като думата „идеология“ звучи компрометиращо поради своята открита тенденциозност, предубеденост и частичност, то културознанието от такъв тип представя себе си като културна теория – „теория“ е дума неутрална, авторитетна и всеобхващаща. Следователно промяната на академичната парадигма в хуманитаристиката през последните десетилетия може да се определи по-точно като смяна на литературознанието и изкуствознанието с културната теория. На практика културната теория произвежда безброй книги за един автор, в които може да се прочете какво ли не, само не и анализ на творбите му, които го правят достоен обект на изследване. Защо се говори всичко това по повод на автора? – Отговор няма.

Как на практика се преподава литература на общообразователно равнище в епохата на културната теория? Разковничето се нарича „световна литература“ – World Literature. По-стари наименования на подобни курсове като например „Великите книги“ – Great Books се избягват, понеже издават евро- и западноцентризм, канон, тоталитарно налагане на интересите на някакво малцинство (по правило мъжко, западно, бяло, на развитите страни, на колонизатора и тъй нататък) над някакво мнозинство или други малцинства. Световната литература премахва – или поне така изглежда – всеки политически некоректен евро- или западно- или какъвто и да е друг центризм. Подобни курсове са често в две части: от древността до Ренесанса през първия семестър и от XVIII век до наши дни през втория семестър. Те следват и някои изисквания: да се включат едни колко си творби от едни кой си век, от жени, от едни кои си култури като например африканската, азиатската или латиноамериканската (славянската цивилизация или отсъства или се представя от руската литература). Понеже няма специалист, който знае всичко или поне нещичко за всичко, най-често се преподава по специални многотомни антологии, които са комерсиално-образователни продукти, преиздавани и преправяни многократно и струващи скъпо. Антологията оли-

---

¹⁰ Great Composers, Executive Producer Jac Venza, A BBC NVC ARTS/Thirteen/WNET Co-production, 1997.

цветворяват не само фасадата, но и опакото на предмета световна литература. Спорните места се изразяват във въпроси от такъв вид: Кой и защо избира какво да се включи в антологията и в областта на световната литература? Защо хронологичното деление налага на западните литератури най-вече западните литературни епохи? Защо някои творби се дават изцяло, а други само чрез откъси? Кой и защо решава кои са тези откъси? Как се определя понятието „литература“ в различните епохи и цивилизации? Щом вече няма „велики“ автори и книги, по какви критерии се избират включените в антологията автори и книги? Има ли процеси и традиции в световната литература? Какво свързва, да речем, един китайски императорски поет от III век пр. н. е. с един арабски мислител от VIII век и един африкански фолклорен разказвач от XIX век? Кой, как и защо е превеждал антологизираните творби? Кой, как и защо е писал биографиите на представените автори? Кой, как и защо е поставял подзаглавията на разделите в антологията, според които се групират авторите? Множеството съществуващи антологии значи ли, че има множество световни литератури? Кой начин за преподаване на световна литература е за предпочитане и защо? По-добре ли е да се преподава по антология, отколкото от цели отделни книги? Въпроси много, отговори малко. Практически световна литература се преподава по принципа – ако това е принцип – от всичко по нещичко, та накрая нищичко. Могат да се правят курсове и от цели творби, разбира се, но въпросът доколко може да се проследи един литературен проблем отвъд елементарни и най-общии теми при толкова много формални изисквания и на толкова разнороден и обширен материал остава. Струва ми се, че курсовете по световна литература изпълняват предимно идеологическа и финансова роля и казват на студентите малко за самата литература. Идеологията се състои в посланието, че има различни култури и всички те са ценни и интересни (но точно какви са те, това не е много важно). Финансовите облаги за университетите и издателствата са в това, че всички студенти трябва да вземат такива курсове през първите две години на обучението си. Световна литература се преподава предимно от „широки“ специалисти (generalists), много от които са без правата на редовни професори, сиреч, те са евтини и могат да бъдат уволнени всеки момент, което е вторият аспект на финансовата изгода от световната литература. Често световна литература се преподава заедно с дисциплина, определяна като писане или писане и реторика, с поддисциплини като академично, техническо и бизнес писане и дори пред-писане или изправително писане, тоест повтаряне на основните правописни, граматични и стилистични правила, неуспорени в училище, а понякога и творческо писане, което ще рече обучение на бъдещи професионални писатели от всякакъв вид (writing, composition, English composition, rhetoric, academic writing, technical writing, business writing, developmental writing, creative writing). Повечето учебници по писане слабо познават класическата реторика и литературознанието, макар че се пишат от специалисти с докторски степени по писане, заемащи съответните експертни места в уни-

верситетите. Ако човек може да пише, такива учебници са ненужни, но те не могат да помогнат и на онзи, който не знае да пише. Понеже тези учебници се преиздават многократно, скъпи са и се използват от всички първокурсници и второкурсници, подозирам, че те са предимно финансови, а не образователни помагала. Тъй като въпреки курсовете по писане и литература и/или хуманитарни дисциплини огромен брой студенти пишат зле на родния си език, във всички университети съществуват центрове по писане (Writing Centers). Там опитни писачи – студенти, аспиранти или преподаватели – помагат на залитация в писменото слово ако не да усвои тайните на писането, то барем да пооглади есето си, та да изкара по-своятна бележка. В преподаването на реторика и в учебниците по писане не се засяга централният за Платон въпрос за противостоеенето между практическата, софистичната реторика като умение да се лъже неморално по приятен за слушателя начин, и реториката, служеща на философията да се говори морално и истинно. Също така не се споменава, че *Реторика* на Аристотел се гради на този Платонов философски фундамент и се опитва, не докрай успешно, според мен, да съвмести философското и прагматичното в реториката, тоест да развие система на морално и истинно, но все пак практическо публично говорене и убеждаване. С други думи, когато се преподава писане и реторика на общообразователно ниво се набляга на техническите въпроси, а широките мирогледни, философски, етични, социални и логически проблеми на публичното слово не се докосват било поради неразбиране, било поради опасения, че ако се нагази в тая материя, може да се стигне и до критично вглеждане в крепителите на статуквото: съвременните медии, рекламите, пбблик рилейшънс, политиката, съдопроизводството, митотворчеството, идеологиите, национално-патриотичните митологеми и идеологеми и прочие. Да се преподава световна литература и писане е непрестижно – с изключение на творческото писане, разбира се, но дали то изобщо е смислено да се преподава заради самото себе си, а не като финансово начинание, е отделен въпрос, както напомнят афоризмите *poeta nascitur non fit* и *poeta nascitur orator fit*. Непрестижно е, едно, защото се работи с начеващи студенти и, второ, тъй като се говорят общи и технически неща, нерядко на училищно ниво, неща, които никой самоуважаващ се тесен специалист не би искал да прави, наместо да дълбае в дисциплината си и да споделя прозренията си с литературно изкушени люде. Затова световната литература и писането, тези два основни клона на хуманитаристиката, с които задължително се запознава всеки студент, се водят най-вече от преподаватели в началото на академичната им кариера, или от професори, които допълват специализираните си курсове с общообразователни, за да оправдаят заплатата си, или от професори, които не стават за сериозна наука, или от нискоквалифицирани преподаватели, които се наемат и уволняват според моментните нужди на университета. Накратко, световната литература и писането имат парадоксално съществуване: в идеалния случай те трябва да увенчаят хуманитарната образованост на всички висшисти, които няма да се за-

нимават професионално с литература и изкуство, но на практика, понеже се подчиняват предимно на технически, бюрократични, финансови и идеологически изисквания, те правят всевъзможни компромиси с хуманитаристиката като област за изграждането на критичен мироглед в името на отчетността, парите и статуквото.

Тъй като финансите са категория количествена, а образованието и интелектуалните постижения са категории качествени, то преводът на второто в първото предполага трансформиране на качеството в количество. Как става това? Нека вземем един схематичен пример – схематичен, понеже в Америка съществува сложна система за финансово подпомагане на студентите. Ако в един университетски курс се запишат 100 студенти, то 10 от тях ще са отлични, 70 ще са средни и 20 ще са просто калпазани. Като клиенти обаче, отличникът, среднякът и опашкарят плащат еднакво. И като клиенти, ако не като интелекти, те са равни. Финансово е по-изгодно да се задоволят 90 средни и слаби студенти, отколкото 10 отлични, защото 90 е 9 пъти по-голямо от 10. Според тая аритметика образователно-интелектуалното равнище се нагажда към 90-те, а не към 10-те студенти. 90 клиенти са доволни, 10 не чак толкова, но курсът като цяло е финансов успех, дошъл за сметка на интелектуалното качество. Дори 10-те отличници няма да имат сериозни поводи да се оплакват, щом получат отлични оценки и имат fun. Това, че техните постижения при друга организация на образованието биха били по-високи, остава до голяма степен скрито и за самите тях, понеже цялата образователна система – от първо отделение до защитения докторат – работи на същия финансов принцип и няма алтернативи за сравнение. Отличникът рядко среща изключения от финансовото правило. В тези моменти на сблъскване с нестандартното (например във формата на по-необичаен преподавател или на студент от Европа, знаещ няколко езика, който е дошъл на едногодишен обмен в Америка) той получава интелектуално откровение – ако има проникателността да го получи, разбира се. Но подобни озарения са по-скоро аномалии в системата, а не правило. В американската академия много се говори за индивидуални курсови планове, които студентите могат да направят според своите интереси. От друга страна обаче, ако студент – особено докторант – иска да вземе индивидуален курс с някой професор, това не винаги е лесно, понеже заплащането на професора за подобен курс е неизгодно, а курсът е и допълнителна работа, та затова преподавателят често отказва. Ако човек помни времето, когато в България висшето образование беше безплатно, сигурно ще осъзнае, че при контактите му с професорите тогава разговорите са били най-вече научни. Студентът в такава система минава цялото си обучение без да усети, че има администрация. При платеното обучение нещата стоят иначе. Студентът от първия си ден в университета има съветващ го преподавател, а при докторантите без такъв помагач просто не може. Главната задача на съветника не е толкова да води младия човек из дълбините на науката, колкото през рифовете на финансите и администрацията. Схватливият студент може да се справи

и без чужда помощ с научните проблеми, но с административно-финансовите – надали. С една дума, при платеното обучение всичко пряко или косвено опира не до главата, а до кесията.

Казаното в този част на моите размишления може да създаде грешното впечатление, че става дума за някакъв таен сговор на финансистите срещу преподавателите и студентите. Това не е така. Системата е била в действие толкова дълго и така безалтернативно, че както финансистите, така и преподавателите и студентите я смятат за „естествена“. Системата се е превърнала от човешки конструкт в менталност, манталитет и ценностна система, обща за всички. Стигнало се е до парадокса, че всички печелят, когато хуманитаристиката губи. Ала още по-парадоксалното е, че парадоксът е престанал да се усеща като парадокс и се е превърнал в докса, в общоприето мнение. Ето една интересна история, илюстрираща мисълта ми. Елитен професор, изкушен във философията и изкуството, след четиресетгодишна кариера в елитен университет, се пенсионира без да се запита какви са финансовите механизми на университета и в чий интерес работят те. В един по-странен случай той е могъл да си зададе този въпрос, но не го е направил. А странният случай е такъв: известен бизнесмен, който дърпа конците на борда на елитния университет, решава да приложи индустриално-бизнес методи във висшето образование. Наема се фирма, която да проучи как да се работи най-рационално и ефикасно в университета. Две години фирмата мери и записва кой кога идва на работа, колко време хаби за обяд и в тоалетната, колко време разговаря и прочие. Фирмата започва проучването от библиотеката, понеже служителите там не са обединени в профсъюз и не могат да се опънат. Страхът от фирмата и това, което тя вещае, стига и до професорите. Те започват да роптаят срещу бизнес методите в университета и една сутрин представителите на фирмата изчезват така внезапно, както са се и появили. В средата на 80-те години на XX век, когато се случва тази история, не се намира начин за превръщането на университета в още по-ефикасен бизнес. Все пак бизнесменът, който се е опитал да го направи, днес, в края на първото десетилетие на XXI век, е увековечен, тъй като главният кампус на елитния университет отскоро носи неговото име.

Правейки рязък завой от академичните механизми към българистиката, мога предпазливо да обобщя, че причините за нейното скромничко положение в Съединените щати се свеждат до това, че тя не е финансово изгодна. Оттук тръгват и дотук стигат всичките ѝ останали академични и неакадемични патимии.

4. Научните степени, пазарът, работните места. Друг аспект на институционализираната йерархия на славянските литератури е престижността и практическата годност на научните степени, получени в различните славянски страни. Учен с докторат по славистика от западноевропейски университет може сравнително лесно да бъде назначен в американски славистичен департамент (не на последно място, понеже в гу-

бещите студентите си през последните години славистични департаменти и програми подобен кандидат би преподавал не само славистика, но и, да речем, френски или немски в западните програми на университета; на университетски език това се нарича многостранност на преподавателя). Отлични са шансовете за получаване на работа в американската академия и на докторатите от Полша и Чехия/Чехословакия. Руските и украинските доктори в много случаи също са добре дошли, макар че немалко учени от тези две страни правят и втори, американски докторат, за да получат място, което се заема без проблем с американска или западноевропейска научна степен. Практическата стойност на българските докторати по българистика обаче комай е ниска – макар че на хартия те се признават – и затова добиването на втори, западен докторат е почти задължително, ако човек иска да бъде славист в Америка. (Не е изключено хуманитар от Източна Европа да чуе от западноевропейския или американския си преподавател или колега изгървания от рода на: „Вие, от Източна Европа, не ги разбирате тия работи...“; или: „Вие, от Източна Европа, сте грубички и не умеете да контактувате с американските студенти...“. Официалната академична политика и етика в Съединените щати не допуска подобни дискриминационни подмятания, та след като негрубичкият западен колега чистосърдечно се изпусне, той после дълго се конфузи и извинява – ако се усети, разбира се. Ама кой ли се усеща в подобни случаи и би ли се изгървал, ако в съзнанието му тези неща не съществуваха като „естествени“ нагласи?) Данни за цената и ценността на източноевропейските филологически докторати могат да се намерят на сайтовете на съответните университети и славистични департаменти и програми. Там, в раздела за департаментите и преподавателите (departments, faculty), се съобщава кой къде е учил и от кой университет са научните му степени.

В последните десетина години в американската академия се отварят по около двайсетина места за университетски преподаватели по славистика годишно. От тях поне три четвърти са за русисти (тук се включват и няколкото места за заместници на титулярни преподаватели за по една, две или три години), а останалите са за специалисти най-вече по полска, чешка или сръбска и хърватска литература. По мои наблюдения всяка година за тези двайсетина места премерват сили около поне стотина кандидати. В англицистиката за едно университетско преподавателско място често се борят 400 или дори 750 кандидати.¹¹

---

¹¹ За броя на получаващите докторати по англицистика и чужди езици и литератури, както и за университетските места за такива специалисти вж. напр. *MLA Newsletter*. Вж. напр. David Laurence, Natalia Lusin, Elizabeth Welles, „Count of Positions in the October 2002 *MLA Job Information List*,“ *MLA Newsletter* Spring 2003: 6–7. „MLA“ е абревиатура за „Modern Language Association [of America]“ – [Американска] асоциация за модерни езици. Това е най-голямата и най-престижната литературоведска организация в САЩ, наброяваща няколко хиляди члена, предимно университетски преподаватели и аспиранти.

Нека разгледаме четири случая за стойността на степента PhD или Philosophiae Doctor. Случай първи: „И мозъците отлитат в топлите страни“. Мнозинството от най-надарените, подготвените и амбициозните български младежи от години правят докторатите си в чужбина и много често след това не се връщат в България. Ако един кадърен – че и не чак дотам кадърен – руснак, китаец, или немец например защити докторат по руска, китайска или немска литература или култура в Съединените щати, то той, твърде вероятно, би намерил добра академична работа в тази страна и би продължил да развива съответната област макар и извън Русия, Китай или Германия. Дарбите на този човек биха допринасяли за популяризирането и развитието на руската, китайската или немската литература. С талантливия – че и с най-талантливия – българин нещата стоят по-иначе. Той не може да направи докторат по българска литература в Съединените щати, а вероятно и в повечето развити академично страни. Дори по някакво чудо и да направи българистичен докторат, то той не би си намерил работа с него в Америка, тъй като българистика в истинския смисъл на думата в тази страна просто няма. Надареният българин прави докторат по руска, китайска или немска литература, да речем. Ако по някакво чудо той се пребори с руснаците, китайците или германците за място в американската академия, неговите дарби отиват за развитието на руската, китайската или немската, а не на българската литература. (Казвам чудо, понеже цедките, които улавят уж само най-способните, независимо от техния национален, културен, религиозен, възрастов, полов и т.н. профил, всъщност силно се влияят от ония характеристики на кандидатите, за които официално се декларира, че са без значение при подбора за работа. Казано по-ясно, дискриминацията се забранява от закона, но на практика тя тихомълком се практикува.) Примерът е поогрубен, но дава представа за изтичането на мозъци в областта на хуманитаристиката.

Случай втори: „Кафка, бедна ти е фантазията!“. В САЩ съществуват организации, които удостоверяват и сравняват дипломите и научните степени от различни страни. Да кажем, че в България или Русия сте станали кандидат на филологическите науки. Працата за оценка документите си в една такава организация, например World Education Services, която съществува от 1974 г. В тяхната експертната оценка може да пише, че понеже в България или Русия няма майсторска/магистърска степен по вашата специалност в учебното заведение, където сте защитили, то вашата степен се равнява на майсторска/магистърска степен в САЩ. В България и Русия, пояснява документът, степента доктор на науките, а не кандидат на науките, е равна на американското PhD. Значи в Америка вие не сте доктор, а само майстор/магистър. Ще е губивреме да искате преоценка на оценката като прилагате нова купчина документи и пояснения. Утехата за загубените в България или Русия години да правите дисертация е, че World Education Services не дава окончателно мнение, а само възможно мнение. С други думи, вие се озовавате пак там, където сте били преди да започнете дългата, трудоемката и скъпата процедура по удостоверяването на квалификацията ви, и можете да повторите всичко

отначало с някоя друга подобна организация или сам да си намерите експерти, на чиято оценка вашето учебно заведение в Америка би повярвало. Или може просто да напишете втора дисертация в Америка.

Случай трети: „Кварталът на червените фенери“. Учен от „малка“ славянска страна, дошъл да прави втора дисертация в Съединените щати, трябва поне на първо време да скрие научната си подготовка и степени, за да пасне някак си сред по-неопитните си колеги аспиранти. Ако е прекалено квалифициран (*overqualified*), той рискува да не бъде приет за докторант. Когато този самоотвержен работяга стъкмява и втори докторат и се появява на американския научен пазар, за него начеват нови главоболи. Понеже в добрите университети се цени научната печатна продукция, то нашият приятел наивно праща с прошенията си за работа и пълната си научна вита с десетки или дори стотици научни публикации, сред които гордо изпъкват няколко книги. По отказите, които получава, и по някои намеци той се присеща, че не може да заеме мястото на асистент, поради твърде високата си квалификация. Нашият герой решава да се бори за мястото на доцент или професор. Но сега се оказва, че не може да заеме и това място, тъй като не е бил първо асистент в Америка. Героят ни попада в омагьосан кръг. И той, за да се измъкне от него, вече разпраща окастрената си вита, от която са изчезнали публикациите му на езика и по проблемите на „малката“ литература. Така той започва повторно научния си живот почти от нулата. Но когато се явява пред поредната комисия за интервю, някой от комисията забелязва, че кандидатът е на години, на които би трябвало да е вече поне доцент и не е перспективен като асистент. В американската академия има писан закон, че човек не може да бъде отхвърлен като кандидат за работа поради възрастта му. Но неписаните закони са по-други и всичко си има значението – от облеклото до възрастта и от децибелите на смеха до личното тегло.¹² И ето, че във всеки един от горните три случая, кандидатът след дълго чакане и сладки надежди най-сетне държи в ръцете си прелюбезно писмо, в което се казва, че той е отличен учен, ала не пасва съвсем на нуждите на департамента, та затова му желаят блестящи успехи в търсенето на работа другаде. Зад такива думи нерядко се гушат комплекси за професионална малоценност на тогова или оногова от комисията, издирваща най-подходящия кандидат за работа – но това също няма как да се докаже и затова за тия неща се говори единствено с оная изтънчена любезност, която може да мине и за сериозна дума, и за шега. Ако са в добро настроение, врелите и кипелите преподаватели напътстват младия си колега, който търси работа, с такива мъдри слова: „Когато търсиш работа в академията, трябва да си проститутка, която добре се предлага и е готова на всичко!“ (Ха сега де! – в Съединените щати проституцията е противозаконна!) И така, многоученият и многонаписал наш герой от „малката“ славянска страна след като

---

¹² Вж. напр. Karen Sowers-Hoag, Dianne Harrison, *Finding an Academic Job. Graduate Survival Skills* (London, New Delhi: SAGE Publications, 1998) 62–63.

първо поиграе ролята на достойния учен и интелектуалец, заиграва ролята и на сиромаша човек, дето уж бил жив гявол, за да стигне понякога и до последния си избор на роля – или да е умрелият академичен и интелектуален лебед, който си сбира багажеца и се връща в родината, където го чакат нови приключения, или да се влее в редовете на труженичките от квартала на червените фенери.

Случай четвърти: „Мила родино, ти си земен рай!“. Ако някой способен и добре подготвен специалист се престаши и си дойде от чужбина, загорял да работи за гордост и слава роду българскому, най-вероятно той ще бъде изяден жив от завистници, а което те не оглозгат, ще бъде съсипано от административно-бюрократични процедури – да си преведе дисертацията на български, да си преведе публикациите на български, да ни цитира нас, местните, да приравни не знам какво си и не знам що си, да се научи, че в България не е като Там, да не бърза, да кротува и трае и какво ли не още. Едно безкрайно чакане, размотаване, унижаване, един несвършващ тормоз на всички равнища. Повзрем ли се в патилата на Гео Милев в България, особено с опитите му да режисира в Народния театър, ще видим една мила родна картинка: училият в странство се завръща в родината да дава, ама, пусто, никой не ще даровете му. В българската литература, преди повече от сто години, Елин Пелин е написал група разкази за периферността и ненужността на интелигенцията ни, разкази, недовидени от литературоведите, от същата тая интелигенция. В един от тях, „Лаборатория“, е цялата професионална и житейска мизерия на върналия се от чужбина млад специалист, който жаждува да работи в България и за България.

5. Списанията, експертите, паралелният монтаж. Добър показател за йерархията в славянските литератури е охотата или неохотата на не чак толкова многото славистични списания в Съединените щати да публикуват изследвания за всяка една от славянските езици и литератури. Само едното преброяване на статиите по различните славянски литератури и езици във водещото американско списание по тези проблеми – *Славистично и източноевропейско списание (The Slavic and East European Journal)*, орган на Американската асоциация на преподавателите на славянски и източноевропейски езици (American Association of Teachers of Slavic and East European Languages – AATSEEL) – излезли от основаването му през 1957 г. до днес, би дало интересен материал за сравнения и размисъл. Предполагам, че съотношението би било приблизително следното: 80% от всичките материали се занимават с руска литература и език, а останалите проценти се разпределят между другите славянски литератури и езици според старшинството им, което вече очертах.¹³ За периода от 1957 до 2006 г., например, открих само четири статии

¹³ Напр. списанието отделя цяла книжка за педагогиката на руските глаголи за движение – *Slavic and East European Journal. Special Forum Issue. Teaching and Learning Russian Verbs of Motion*. 53:3 (Fall 2009).

за българската литература, всички от американски слависти: за списание *Златорог*, за Йордан Йовков, за източниците за изучаване на българската литература от XX век, и за Павел Вежинов (тук не броя статиите за църковно-славянска литература, която е по-широко, не единствено българско достояние).¹⁴ Разбира се, такъв количествен, а и качествен обзор е необходимо да се направи и за другите американски списания, занимаващи се със славистика.

Мои и чужди наблюдения ме карат да мисля, че, макар и да звучи парадоксално, е по-лесно и смислено да се публикуват българистични изследвания и изобщо изследвания за „малките“ литератури в неславистичните научни списания и сборници, отколкото в славистичните. В тези издания го няма надхващането между експертите в една област и задължителното стигане до колективен консенсус, характерно за хомогенните издания, тоест тези, публикуващи само еднородни материали, където често действа принципът „ти казваш това, но еди кой си вече е казал онова и трябва да го цитираш, да не излизаш от коловоза на общоприетото, да ме слушаш и мен, твой колега, който работи в същата област“. В хетерогенните издания се вярва повече на индивидуалния автор, а не на колективната „мъдрост“ в една област, на интелектуалния проблясък, а не на рутината на цитирането. Нещата в славистичните издания се заплитат още повече, ако се използват по-нетрадиционни методи в границите на американската славистика. Тези методи най-общо могат да се определят като теоретични, сравнителни и интердисциплинарни. В славистиката за такива методи се говори доста, но опре ли работата до знанието и приложението им, нещата стоят по-различно, понеже водещите слависти и русисти най-често са затворени в своята „рускост“ и повече като че ли не им и трябва. Като цяло, например, литературната русистика в САЩ, в която доминират американските и руските преподаватели, е без особена теоретична дълбина, широта и фантазия. Когато се появяват работи с такива редки качества, те или не се забелязват или се забелязват с вдигане на вежди като отклонения от „добрата“ русистика. В такава среда е възможно да имаш име на водещ специалист по Бахтин, да речем, без да знаеш философия и да си светило в тая област, ако ти ти за четиресет години професорска работа във водещ университет се изчерпва с книжле от стотина странички с преводи от по-неизвестни Бахтинови текстове. Руските теоретични богатства са общо взето подценявани, слабо известни и университетските курсове по такъв предмет са рядкост. Онова, което минава за висша теория, например, е тълкуването на романа *Обломов* на Гончаров посредством вторачване в петното върху халата на едноименния герой и фройдистко-лакановото

---

¹⁴ Charles A. Moser, „The Journal *Zlatorog* and Modern Bulgarian Letters,“ *The Slavic and East European Journal*, 7: 2 (Summer 1963), 117–33; Charles A. Moser, „The Visionary Realism of Jordan Jovkov,“ *The Slavic and East European Journal*, 11: 1 (Spring 1967), 44–58; Pundeff, „Resources ...“; Mateja Matejić, „Artistic Intracacy in Vežinov's *With the White Horses at Night*,“ *The Slavic and East European Journal*, (Summer 1978) 175–91.

му интерпретиране като знак за мастурбиране. Казано по-общо, научно профилиране в американската академия създава тесни специалисти, интелигенти, които знаят всяка шумка на дървото, но не виждат гората, виртуозни експерти, за които какавидата на един изучаван автор, на една литература, на един период, на един език, на една школа, на една култура е с галактични размери. В такъв хабитат интелектуалецът, *homo universalis*, с неговата многостранност, мета-поглед, интерес към гората, а не към дървото, човекът, скачащ от една област и дисциплина в друга, чудакът, венчаващ несъвместимостите, не вирее. Изглежда, че най-способните се имигранти от „малките“ страни в американската академия са именно тесните специалисти, а не людете с широк поглед и неутолимо любопитство. Втората порода учени в много случаи са напуснали тясната си страна, за да дирят голямото в Америка, но, неприятно изненадани, са се озовали не сред мечтаните интелектуални простори, а в удобничките професионални килии на американските си колеги експерти.

Освен инерциите, несходството в методите и недолюбването на теорията има и друга, скрита от окоето и убягваща преброяването причина за трудностите при публикуването на разработки по някоя „малка“ литература в славистичните списания. Това е начинът, по който се селектират текстовете за публикация във всички значителни американски и канадски научни списания или така нареченият *Peer Reviewed Journal (PRJ)*. След като авторът предложи изследването си на списанието, в идеалния случай материалът му, без името на автора, се праща на поне двама независими един от друг рецензенти. Ако и двамата дадат положителна оценка, статията се публикува, обикновено с ред поправки, които следват поне донякъде бележките на рецензентите. Ако рецензентите намерят непоправими кусури в статията, тя се отхвърля. И в двата случая авторът и рецензентите не знаят кой кой е поради посредничеството на редакцията. Смята се, че тази тайна (*confidentiality*) при оценяването на изследванията е противоядието срещу услугите по роднинско-приятелска линия (*nepotism*). Мисля, че силата на тези списания е и тяхна слабост. Колективността и анонимността при подготвянето на изследванията за печат отстраняват слабите материали. Но същите тези инструменти могат да слагат и консервативни граници на дисциплината, на практика да пресичат интердисциплинарността и новите теоретични методи, макар и да ги приветстват на думи. Тези инструменти, следователно, могат да отстраняват не само най-слабите, но и най-силните изследвания. В такива списания главните редактори се сменят, но списанията остават същите. Списанията се менят незабележимо бавно и това се дължи не на смяната на редакторите, а на постепенните промени в научните парадигми. Индивидуалността на редактора не значи много. Редакторът е служител на институцията, той е функция на списанието, но списанието не е функция на редактора, а на професионално-колективното единодушие. Системата на многостъпенчато балансиране, взимането на колективни решения до голяма степен заменя поемането на

лична професионална, морална и творческа отговорност: личният избор на значаещо много, нещата се движат от акумулирането на мнения, анонимно, като че ли от само себе си, статуквото като че ли се самовъзпроизвежда без човешка намеса и така започва да изглежда като явление отвъд етиката, разума и действието, явление, неподлежащо на обсъждане, безалтернативно и вечно.

Нека да разиграем един хипотетичен вариант. В специализирано славистично списание се получава статия по специфичен въпрос на някоя „малка“ литература. Авторът е научен работник от съответната страна, дошъл в Америка с дълъг стаж в изследваната област. Статията му попада в ръцете на анонимен експерт, за когото въпросната „малка“ литература е втора или трета специалност. Експертът е получил най-обща представа за „малката“ литература в няколко сравнително елементарни курса по нея в някой добър американски университет. Той може би е прекарал и няколко седмици или месеца в страната, усвоил е туземното изкуство да си клати обратно главата, похапнал е „шопски салат“, попил е „сливовиц“ и с това обучението му е привършило. Понеже, както споменах, възможностите за по-задълбочено преподаване и изследване на „малките“ литератури са ограничени, експертът може да преподава и да публикува по тази литература, но може и да не го прави. Когато някой, който знае по-малко, е овластен да оценява някого, който знае повече, резултатът е предвидим. Анонимността на рецензирането развързва ръцете на експерта и той докладва на редактора, че представеното му изследване има интересни идеи, но те трябва да се поставят в по-широк контекст. Ако си представим, че в статията се изучава гледището на символист от „малка“ литература за негов френски побратим, то експертът препоръчва авторът да направи: а) преглед на европейския символизъм; б) да даде кратка история на символизма в „малката“ литература; в) да очертае делото на въпросния автор от „малката“ литература; и г) едва тогава да се захване с представянето на частния въпрос, който всъщност е обект на статията.¹⁵ Подобни изисквания са смешни. Но ако статията е ваша и ви карат да стъкмите история на европейския символизъм, история на символизма в „малката“ литература, критична биография на вашия символист и чак тогаз да се захванете с конкретния

---

¹⁵ Статиите в бел. 14 са от подобен вид. Изследването за списание *Златорог* на Чарлз А. Мозър започва с турско робство, двете Балкански и Първата световна война, българската литература от Освобождението до *Златорог* и после очертава някои общи характеристики на списанието, занимавайки се най-вече с критиката в него. Статията на Мозър за Йовков започва с представяне на живота и творчеството на писателя. В първата бележка под линия Матея Матеич представя живота и творбите на Павел Вежинов и след това анализира героите и темите в романа му *Нощем с белите коне*. Статията на Марин В. Пундев започва с непълен обзор на българската литература откъм втората половина на XVIII век докъм началото на Първата световна война. По-голямата част от статията представя аотирана библиография на българската и чуждестранната библиография плюс някои други източници за изучаване на българската литература от XX век.

въпрос, то нещата не са смешни, понеже статията ви е отхвърлена. Препоръки, подобни на споменатите, означават, че „малката“ литература или автор в нея не трябва да се анализират, а да се популяризират. Като в омагьосан кръг, популяризаторският подход е едновременно и резултатът, и една от причините изучаването на „малките“ литератури да е перманентно в начален, подготвителен, просветителски етап. Каузата на учения, дръзнал не да популяризира, а да анализира, става още по-неудържима, ако е приложил и някоя по-засукана теория. Така стигаме и до хипотетичното заключение, че беглото познаване на една „малка“ литература и липсата на интерес към теорията, институционализирани чрез позицията на експерта, увековечават себе си и така до голяма степен пресичат пътя към по-задълбочено опознаване на тази „малка“ литература. *Ex nihilo nihil fit*.

В литературата и киното има похват, който понякога се нарича паралелен монтаж: събития, които протичат едновременно, се представят едно след друго. Подобни събития се въвеждат тъй: „Докато ХХ правеше туй, УУ правеше онуй.“ Или, приложено към славистичните списания, докато експертите на големите списания отхвърлят изследванията за „малките“ литератури или ги насочват в плиткото русло на популяризаторството, то пък експертите по „малките“ литератури не могат да основат специализирани списания за такива литератури, поради липса на достатъчно и качествени изследователски материали. Пореден парадокс, но нека да видим какво разисква американската Асоциация за българистични изследвания (Bulgarian Studies Association – BSA) на годишното си събрание през ноември 2002 г.: „Беше обсъдена и идеята за издаването на списание от Асоциацията за българистични изследвания. След кратка дискусия бе решено, че ресурсите и представените материали са твърде недостатъчни в момента, за да оправдаят едно професионално списание сега. Това бе подкрепено от идеята, че правенето на калпаво списание би било по-лошо, отколкото липсата на списание.“¹⁶ Ето, че стигнахме и до организациите, представящи българистиката в американската академия.

6. Организациите, организациите, организациите. Асоциацията за българистични изследвания, според собствените ѝ документи, е основана през 1973 г. като Група за българистични изследвания (Bulgarian Studies Group).¹⁷ Президентите ѝ до 2003 г. са: Чарлз Мозър (Charles Moser, литературовед, 1973–1978), Джеймс Кларк (James Clarke, историк, 1978–1981); Фред Чери (Fred Chary, 1982–1989), Джон Бел (John Bell,

¹⁶ „Highlights of the 2002 BSA Annual Business Meeting.“ *Bulgarian Studies Association Newsletter* 32.3 (Fall 2002): 3.

¹⁷ В този параграф използвам Cynthia Vakareliyska, „A Short History of the BSA“, *Bulgarian Studies Association Newsletter* 32.3 (Fall 2002): 9–11. За повече подробности вж. „Bulgarian Studies in the United States“, *Българистика 2001*. Доклади от международната работна сръща, София, 21–22 септември 2001: 122–27.

историк, 1990–1991), Денис Хапчик (Dennis Hurchick, историк, 1992–1994), Катя Маклейн (Katia McClain, лингвист, 1995–1997), Синтия Вакарелийска (Cynthia Vakareliyska, лингвист, 1998–2001) и Чарлз Грибъл (Charles Gribble, лингвист, 2002–2003). Информационното издание на Асоциацията, излизащо три пъти годишно – *The BSA Newsletter* – тръгва от 1978 г. и до 2003 г. е имало следните главни редактори: Фред Чери (1978–1981), Роджър Уитъкър (Roger Whitaker, 1982–1990), Доналд Дайър (Donald Dyer, 1992–1994), Бонка Бонева (1994–2000) и Филип Мърфи (Philip Murphy, 2001–2003). През 1998 г. Асоциацията учредява годишна награда за най-добра нова книга с българистични изследвания. Книгите, предложени за награда, „могат да бъдат на всеки език“ (Vakareliyska 10). До 2003 г. наградата е била присъдена на пет книги, всичките на английски и всичките публикувани в американски академични издателства.

През 2001–2002 г. приходите от членски внос на Асоциацията са около 300 долара („Highlights“ 2). Тъй като годишният членски внос е 15 долара, може да се предположи, че редовните членове на Асоциацията в тази година са били 20 души. На годишната среща през ноември 2002 г. една от точките на дневния ред е привличането на нови членове („Highlights“ 3). И наистина – къде са стотиците или хилядите българи, дошли да учат в Съединените щати през последните два десетина години? Къде са и десетките или стотиците хиляди българи, живеещи в Америка? Къде е тяхната, а и на България подкрепа за Асоциацията, чийто бюджет в края на 2002 г. е 11 755 долара („Highlights“ 2)? Защо, ако продължим с въпросите, участието на българи в Асоциацията е повече от скромно през последните два десетина години, през които отношенията между Съединените щати и България станаха много интензивни? Може би мястото на българистиката в американската академия наистина е на опашката, щом българите не могат – подобно на руснаците, поляците, украинците, румънците, сърбите, хърватите и македонците – да организират свои научни списания, да участват в най-големите научни форуми в Америка с българистична проблематика¹⁸ и да осъществяват непрекъснат контакт и взаимна помощ? Толкова много въпроси. И толкова малко отговори. Изводът е ясен: без силни академични институции в Съединените щати, обединяващи учени от Америка, България и всички други страни, работещи по тези проблеми, не може да се очаква подобрене на статута на българистиката в САЩ.

7. Книгите, езиците, доктрините. Показателно за относителната тежест на всяка славянска литература е мястото ѝ в научната издателска продукция.¹⁹ Други показатели са приоритетите в субсидирането на проучвания по различни славистични проблеми; съществуващите научни

---

¹⁸ Това също е било обсъждано на годишната среща на Асоциацията за българистични изследвания през 2002 г. („Highlights“ 3).

¹⁹ За публикуваните заглавия на главното специализирано славистично американско издателство Slavica Publishers, основано през 1966 г., вж. <<http://slavica.com>>.

институти, които представят интересите на съответните източноевропейски страни и култури и финансирани от тях; възможностите и желанието на местната славянска имиграция да поддържа своя научна институция; и, разбира се, негласните, но железните правила в славистичното научно братство, където, по формулата на Оруел, „всички животни са равни, но някои са по-равни от другите“.

Да си представим, че в американската академия има учен от „малката“ славянска страна Вулгария (името на фантастичната страна заемам от английската забавна литература с балкански сюжети). Той е публикувал научни книги във Вулгария и се надява, че те ще бъдат взети предвид, когато си търси академична работа в Съединените щати или се разглеждат постиженията му, за да бъде повишен в академичен ранг. Най-често подобни надежди са нереалистични. Първо, вулгаристичната проблематика дори в славистичните департаменти, както споменах, е представена на ограничено равнище, или е комбинирана с други южнославянски въпроси. Колкото една вулгаристична книга е по-тънко изпитана, толкова тя е по-неизползваема както за академията, така и за автора си. В среда, където една проблематика не се познава, има нужда не от висш научен пилотаж, а от по-популярни и уводни книги. Второ, вулгарският се чете главно от лингвисти и то за техните цели, които са далеч от културата и литературата на страната, понеже са насочени към формални проблеми (например ученият се интересува само от определена глаголна категория в славянските езици, а не от езиците като цяло и като тъй не знае много от езиците, които нещо описва). И трето, в американската академия, дойде ли работата до повишаване, се търси най-вече онова, което ученият е направил и публикувал, работейки в съответния университет. Добрият капитализъм в образованието изглежда няма нищо против да използва онова, което ученият внася в университета, но се дърпа, щом трябва да плати за този продукт под предлог, че продуктът не е изработен именно в този университет. Така нашият учен остава на практика като петел в касапница – без шарената си научна перушина и без книгите си, та затова трябва да почва всичко от самото начало, но на друг материал и на друг език.

Оставяйки настрана човешката драма на такова второ начало *ab ovo*, нека погледнем културните принципи зад подобни уж единични и лични случаи. Българската и славянската книжовна култура започва с езиков въпрос: в средата на IX век Св. Константин Кирил оправдава културното си дело, оспорвайки недемократичната триезична доктрина, според която Бог може да се почита единствено на три езика – иврит, гръцки и латински. Според Св. Константин Кирил всеки трябва да почита Бога на своя собствен език. Кой би казал, че това не са мъдри и демократични слова? Ала кой ли на практика би осъществил тяхната мъдрост и демократичност в академията? Отдавайки божието Богу, а академичното на академията, може да заключим, че от практически съображения трябва да се пише само на няколкото големи западни езика и то по проблеми, които Западът разбира, и то по начина, по който ги разбира – и да

се публикува също само на Запад. (Читателю, това, което четеш в момента, не е писано на български, а е авторизиран превод на западна публикация!) Така се стига до поредния засукал казус: за да има българистика в западната академия, или поне в американската ѝ част, трябва да се пише и публикува на английски по въпроси, които не са непременно български, но непременно са такива, каквито в Америка се мислят за български, но това няма как да се направи, защото в Америка почти няма българистика.

Свети Кириле, на помощ, нали си Философ!

Има нещо озадачаващо в тенденцията, при която във времето на глобализацията (термин, все по-любим в американската академия), когато в средите на висшето образование толкова много се говори и пише за равенство, сътрудничество, демокрация, диалог, Аза и Другия, признаване и уважаване на разликите, правото на самоидентификация и прочие, самите академични структури в голяма степен работят срещу това, което академията прогласява като своя задача. Дали пък за единайсетте века, които ни делят от светия славянски Учител, трите езика са се сменили, ала триезичната доктрина, срещу която той се е борил, си е останала непокоътната и недогътната? Как онези, които така много говорят срещу есенциализма, тоест срещу непроменливите и уж неръкоотворните културни явления, ще обяснят това ново-прастаро господство на „големите“ над „малките“?

8. Западната литература, руската литература, двойствената семиотика. Нека се вчетем в някои представителни текстове, за да видим още по-конкретно как се проявява йерархията в славистиката. Добър пример за това, как западноевропейските литератури – най-вече френската, немската и английската – се мислят като абсолютният критерий на литературно и културно съвършенство е солидно написаната, солидно издадената и широко използваната в американските университети *История на руската литература* от Виктор Терас (1921–2006), професор по руски език и литература в престижния Университет Браун (Brown University).²⁰ Според тази история, докъм средата на XIX век, тоест до времето когато се изживява романтизмът в Западна Европа и Русия, руската литература и изкуство били подражателни по отношение на Запада. Руската литература повтаряла наивно и със закъснение някои от явленията на Запад. Руската литература станала сравнима със западните едва когато започнала да произвежда културни продукти, които били равностойни на тези на Запада и дори се изнасяли на Запад, с други думи, през втората половина на XIX век. (Според някои русисти това представяне на руската литература се дължи на личните чувства на Терас към Русия: роден бил човекът в една от бившите прибалтийски съветски републи-

---

²⁰ Viktor Terras, *A History of Russian Literature* (New Haven: Yale University Press, 1991).

ки, имал зъб на Големия брат и си го изкарвал десетилетие след десетилетие, книга след книга, вливайки негативност в поколение след поколение млади русисти. В защита на Тарас може да се каже, че подобни идеи не са негови „открития“, а общи топоси в славистиката.)

Ако тези възгледи звучат твърде познато и наглед разумно, то семиотичната им основа, двойственият критерий за меренето на западната и руската литература, показва тяхната уязвима логика. И ако логиката е съмнителна, то това вече не е научна логика, а е идеология, макар и наметната с научна тога. Нека да поразчепкаме аргументите на въпросната *История* и да проверим здравината им. При подобен възглед за хода на руската литература и култура (а и на всяка „имитативна“ литература и култура) негласно се приема постулатът, че културният знак има само един-единствен знак, в който той се превежда. Смята се, че връзката между означаващото („имитативната“ култура) и означаемото („еталонната“ култура) има веднъж завинаги фиксирана връзка: „имитативната“ култура е неадекватен знак за „еталонната“ култура. При такъв постулат интертекстуалният принцип в културата, преводимостта на всеки знак в следващ знак, тихомълком се загърбва. Илюстрирано с поясен и по-следващ пример, ако някой от „имитативната“ култура пише например трагедия, то той подражава на Шекспировия *Хамлет*, да речем. Самият Шекспиров *Хамлет* обаче не дължи нищо на други културни знаци, дори на легендата за принц Хамлет от XII век и по-сетнешните ѝ преработки, върху които е построена „еталонната“ трагедия на Барда. Следователно делението на културите на „еталонни“ и „имитативни“ се строи на две различни семиотики – оттук и двойственият и дискриминационният критерий за оценяването, надценяването и подценяването им. В „еталонните“ култури знакът не може да бъде преведен в друг знак, той значи и е цинен именно със своята непреводимост. И обратно, в „имитативните“ култури знакът значи единствено с преводимостта си в следващ, „еталонен“ знак и тъкмо в това е неговият основен кусур. „Еталонните“ култури по такъв начин са монологични, а „имитативните“ – диалогични. При такава логика възниква въпросът защо западните слависти и учени изобщо, които в контекста на постмодернизма и глобализацията така усърдно проповядват диалогичност, междутекстовост и отвореност на културите, някак си забравят тези идеи щом нещата опрат до съпоставянето и разбирането на западните култури? Отговор: различните културни семиотики – монологичната и диалогичната, „еталонната“ и „имитативната“ – стават крепители на онова, което по липсата на по-точен термин, може да се нарече с нелицеприятното и избягваното в академията, но точно название: културно-литературна сегрегация.

Ако използвам тази *История на руската литература*, то не е заради нейните постижения и спорни моменти като литературна история в тесния смисъл на думата, а понеже тя е показателна за една по-обща тенденция за йерархизирането на езиците, литературите и културите. Идеи за степенуване на културите, сходни с тези в *История на руската*

литература, макар и формулирани по-иначе, намираме и в уж обективния, безпристрастния и напълно практично и прагматично – а не ценностно и идеологично, както е при литературните истории – ориентирания *Чикагски наръчник по стил*.²¹ В този многократно преиздаван и усъвършенстван наръчник с четиринайсет издания до 1993 г. и с 921 технически изпипани страници, които дават точни указания по всевъзможните въпроси на оформянето на научните ръкописи за публикуване, има и раздел за печатането на чужди езици (317–53). За това как се транспонира кирилско писмо на латиница се говори единствено при руския език (345–48). Как да се постъпва с украинските, белоруските, българските, македонските или сръбските текстове? Неизвестно. Но дори и царят сред славянските езици, руският, се превръща в пъдар, щом се стигне до сравнения със западните езици. Някои особености на руската пунктуация, например, се обясняват чрез сравняването им с френски и немски правила – в руския се прави както във френския или в немския (347, части 9.114 и 9.115).

9. Българската литература и другите, другите за българската литература, българската литература за себе си. Как се определя в някои понови научни текстове мястото на българската литература в американската академична славистична йерархия? Нека разлистим двуезичната антология с български текстове от IX до XIX век, коментирани и преведени на английски от съставителя ѝ Томас Батлър, славист и българист, работещ в Меката на американската хуманитарна академия, Университета Харвард.²² Антологията е спечелила годишната награда за научен труд в областта на българистиката на Асоциацията за българистични изследвания.²³ Българистичната антология следва по време и метод подобна двуезична антология на сърбо-хърватската литература.²⁴ За нас в случая е интересна вторичността на българистичната антология по отношение на сърбо-хърватската, което е поредното напомняне за по-ниското място на българската литература в йерархията на южнославянските литератури.

В увода на Батлър се намират много споменавания за значението на литературата и културата на Първото и Второто българско царство за налагането и обогатяването на православието в Русия, Сърбия и други

---

²¹ *The Chicago Manual of Style*. 14th Edition (Chicago and London: University of Chicago Press, 1993).

²² Thomas Butler, *Monumenta Bulgarica: A Bilingual Anthology of Bulgarian Texts from the 9th to the 19th Centuries* (Ann Arbor, MI: Michigan Slavic Publications, 1996). Батлър е съставителят и редакторът и на българската част в *Modern Slavic Literatures* 2: 1–37.

²³ Вж. „BSA Book Prize Winners,“ *Bulgarian Studies Association Newsletter*, Center for Russian and East European Studies of the University of Pittsburgh, 50 (Oct. 1998): 1; и Vakareliyska 10.

²⁴ Thomas Butler, Preface, *Monumenta Bulgarica* xviii. Thomas Butler, *Monumenta Serbocroatica: A Bilingual Anthology of Serbian and Croatian Texts from the 12th to the 19th Century* (Ann Arbor, MI: Michigan Slavic Publications, 1980).

славянски и неславянски страни. И именно защото не може да се съмняваме в добронамереността на Батлър по отношение на България, цитати като следните, също от увода, бият на очи и предизвикват недоумение: „Когато се вземе предвид, че по-голямата част от богослужебните и небогослужебните произведения, четени в Русия преди XV век, са били първоначално преведени в България, се добива известна представа за важността на българските постижения.“²⁵ Говорейки за важността на българските писмена за налагането на православието на Балканите и в Русия, авторът допълва: „Четенето им ще е полезно не само в курсовете по българска и балканска културна история, но също така и в общите курсове по средновековна славянска литература.“ (Butler, Preface xviii). В контекста на йерархията на славянските литератури проблемът с похвалите в тези два цитата е, че българската литература не се разбира и като ценност и постижение сама по себе си, а се приема най-вече посредством сравняването ѝ (в първия цитат) с нейната „по-висша“ посетрима – руската литература, която е по-позната, по-ценена и следователно по-ценна в американската научна традиция. Ако прочетем научно изказване, което твърди, че английската литература е ценна главно поради това, че ни помага по-добре да разберем американската, австралийската или новозеландската, ще го приемем за пародия. Но онуй, което е хумор по отношение на „големите“ литератури и култури, е сериозно по отношение на „малките“. Във втория цитат полезността на българската култура се вижда предимно в контекста на балканските и славянските култури по простата причина, че дори във водещите в славистиката американски университети, както вече казах, българската литература и култура не се изучават самостоятелно (както например руската, чешката или полската), а най-вече в групата на южнославянската, балканската или общославянската проблематика.

Твърдения като горните са пример за това как институционалната структура полага печата си върху разбирането на едно или друго културно явление. Институцията става епистемологичната призма за разбирането на явленията. И ако се повтаря достатъчно дълго, дидактично-институционалното съображение се превръща и в „онтологична истина“. Ако някога по някакъв повод се наложи институцията да се промени, то срещу тази промяна се изправя „онтологичната истина“. Например, ако някому все пак хрумне идеята да се създадат академични структури, които позволяват да се изучава сериозно български език и литература или друга подобна „малка“ литература, вероятно той ще бъде контриран с „онтологичната истина“, че това може да стане, но е безсмислено да се прави, тъй като българската или „малката“ култура, както е знайно отколе, не заслужава да се изучава самостоятелно. Порочният триъгълник между институция, епистемологични и онтологич-

---

²⁵Thomas Butler, Introduction, *Monumenta Bulgarica* xxiv.

ни вярвания е ясен. И в него, като в Бермудския триъгълник, пропадат усилията нещата да се променят практически.

Батлър, като отличен учен и опитен преподавател, включва в антологията и научна библиография по българска – предимно средновековна и възрожденска – литература от 168 заглавия за читателите, които биха искали да се занимават по-нататък с този предмет. Само 13 от заглавията са на български и са публикувани от 1980 г. нататък. Това „дребнаво“ броене в случая не се прицелва нито в ерудицията и енергията на Батлър (книга от 630 страници не се стъкмява без познания и мерак – хвала за тях!), нито в недостъпността на българските източници (по думите на автора, той е работил и в България – Butler, Preface xix), нито в невъзможността да се контактува с български учени (Батлър посвещава книгата си на покойния професор Иван Дуйчев – Butler, Preface xx). Думата тук е за това, че българската литература се приема *a priori* за явление-в-себе-си, а не за явление-за-себе-си, тоест като нещо, което само съществува, но не може да се самообяснява. (В бележка 4 зачекнах, а и по-нататък ще видим, каква е кулминацията на вярването, че някои „малки“ славянски литератури като белоруската не могат да се самокоментират.) Не искам да бъда разбран криво: българската литература и култура, както и всяка „голяма“ и „малка“ литература и култура, само печелят когато за тях се говори и пише извън България и в сравнителен – балкански и славянски – контекст. Но това не бива да става за сметка на отнемането на възможността им и самите те да говорят за себе си и да се самоутвърждават в своята уникалност. В американската етнография, например, от доста време вече се дава думата на самите „примитивни“ култури да се самообясняват пред западните си изследователи.²⁶ Изглежда, че българската литература в американската академия е още в предпримитивната си епоха. Проблемът, речено другояче, е в това, че уводът в антологията на Батлър измества тежестта към общославянското и общобалканското в българската литература и култура и това се дължи, поне в контекста на тези мои разсъждения, не на никакви лични качества на антологиста, а на структурирането, традициите и аксиомите в американските славистични и, доколкото ги има, българистични изследвания.

Разбирането на българската литература като явление-в-себе-си, но не за-себе-си е част от по-широк кръг от политически, икономически, исторически и културни представи за България в най-престижните американски медии, които „онтологизират“ предразсъдъка, че за тази страна не може да се мисли инак, освен като за нещо-в-себе-си. Ето един пример. Във водещия вестник в САЩ, общо взето консервативния *Ню Йорк Таймз* (*The New York Times*), на 10 ноември 2009 г. се появи след-

---

²⁶ Вж. напр. последния текст в сборника на James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art* (Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press, 1988).

ната статия. Американският журналист пита: Защо в България не се празнува всенародно двайсетгодишнината от падането на Тодор Живков и настъпването на демокрацията? Защо България е най-бедната и най-корумпираната държава в Европейския съюз? Трима учени български мъже му отговарят: Защото народът български е калпав: има си свобода, има си и демократични институции, ама не знае как да ги използва и иска някой да го води както през комунизма. Оптимистичен завършек на журналиста и тримата учени мъже: Но като тоя калпав народ измре, поколението българи, родени след 1989 г. и напътствани от американските филми, ще си върти далаверите, ще си носи дънките и ще си яде портокалите досущ като демократичните западняци. The End.²⁷ Добрата американска журналистика звучи убедително не на последно място и поради своята обективност, която изисква даване на думата и на гласове, казващи противното. В тази статия обаче всички пеят в хор, а „народ безмолвствува“.

10. Ти го гониш през вратата, то влиза през прозореца. Нека се вгледаме и в още един пример за поднасянето на българската литература в пакета на южнославянските, за да анализираме как писането на уж обективна литературна история е всъщност писане на субективна литературна история. На професор Васа Д. Михайлович от горноешелонния Университет на щата Северна Каролина в Чепъл Хил (University of North Carolina at Chapel Hill), дългогодишен антологист и съставител на многобройни библиографии на южнославянските литератури, дължим два тома с пространни биографично-критически статии за южнославянските писатели – *Южнославянски писатели преди Втората световна война* и *Южнославянски писатели след Втората световна война*.²⁸ Михайлович съзнава нелекия проблем за историческите съперничества между южнославянските народи, държави и литератури и в началото на томовете изяснява принципите на съставянето им, които, както той мисли, успешно заобикалят потенциалните недоразумения. По-нататък многократно се връщам към тези принципи, затова нека се взрем в тях: „Представените тук писатели са избрани като най-добрите представители на техните съответни литератури. В известен смисъл тази подборка може да служи непряко като история на всяка от тези литератури във всички жанрове. Изброяването [на писателите] по азбучен ред, макар и изкуствено, е предпоставено по няколко причини: за да се избегне каквото и да

²⁷ Matthew Brunwasser, „Bulgaria Still Stuck in Trauma of Transition.“ *The New York Times*. November 10, 2009. 27 ноември 2009 г. <http://www.nytimes.com/2009/11/11/world/europe/11iht-bulgaria.html?pagewanted=1&_r=1&sq=bulgaria&st=cse&scp=2>.

²⁸ *South Slavic Writers Before World War II*. Ed. Vasa D. Mihailovich. Dictionary of Literary Biography. Vol. 147 (New York: A Brucoli Clark Layman Book, Gale Research Inc., 1995); и *South Slavic Writers Since World War II*. Ed. Vasa D. Mihailovich. Dictionary of Literary Biography. Vol. 181 (Detroit, Washington, D. C., London: A Brucoli Clark Layman Book, Gale Research, 1997).

е впечатление за предпочитания – това винаги е щекотлива потенциална възможност в рамките на Балканите; да се покаже, че тези литератури могат да бъдат разглеждани индивидуално или като група; и, с кончината на Югославия, да се изостави този изкуствен политически термин, който вече е невалиден – макар че терминът *южнославянски* означава югославски. Същевременно групирането на южнославянските писатели в един том показва, че въпреки различните исторически, политически, религиозни, социални и културни условия те са следвали сходни пътища, претърпели са почти еднакви влияния и показват забележително родство на различните етапи на развитието си. Сред особеностите, общи за всички тези литератури, могат да се посочат тяхното сходно начало по времето на приемането на християнството през IX век; важната устна литература, включваща следи от праисторически езически мотиви; и почти едновременното следване на западните литературни тенденции през различни периоди.²⁹ И още: „Както бе казано, южнославянските писатели са подредени по азбучен ред, за да се избегнат възможни националистични пристрастия. Изборът на авторите се основава на тяхната общоприета репутация, както това е отразено в литературните истории. Включването или изключването на някои автори може да се оспорва, но всички тези, които са представени в този том, са оставили диря в съответните си литератури и са упражнили силно влияние върху други писатели. [. . .] Както е обичайно за поредицата *Речник на литературните биографии*, те [авторите на статиите за писателите] са се съсредоточили върху живота и творбите на техните предмети на изследване, а не са се впуснали в абстрактни дискусии. Специално внимание е отделено на библиографския материал, тъй като в много случаи обсъжданите писатели се предствят тук за първи път пред англоговорящия свят.“ (Mihailovich. *Introduction. South Slavic Writers Before World War II* xi; вж. и xvi). Във втория, неруския, том на *Съвременни славянски литератури* също се следва азбучният принцип на подредбата на националните литератури и писателите (Klein 2: v).

Какви са някои от методологическите тезиси в тези цитати? Казано по-теоретично и в по-широк историко-културен контекст, томовете *Южнославянски писатели преди Втората световна война* и *Южнославянски писатели след Втората световна война* са построени на характерния за постмодернизма и глобализма принцип на хоризонталното подреждане или изреждане на факти според някакъв принцип като азбучния, който не крие, а изтъква своята изкуственост. Оголената формалност на подобен принцип от една страна демонстрира неутралността на изследователя, а от друга, разрушава по-традиционните наративни литературни истории, които скриват предпочитанията и идеологиите си

---

²⁹ Vasa D. Mihailovich, *Introduction, South Slavic Writers Before World War II* xi; вж. и xvi.

зад привидно обективен научен разказ.³⁰ При такъв подход се мисли, че азбучният ред представя фактите такива, каквито те са, и читателят бива приканен сам да си прави тълкуванията. Наративът, напротив, подрежда фактите според някакъв авторов план или сюжет и така читателят получава наготово или му се натрапват някакви представи, които не винаги са негови. Това е теорията, но практиката е по-различна и отваря задната врата за пристрастия, макар, че авторите на подобни уж обективни литературни истории може би искрено се опитват да са безпристрастни.

Преди да разгледам два способа, които тихомълком връщат йерархията през прозореца след като тържествено я изхвърлят през вратата, нека кажа, че безпристрастността в хуманитаристиката едва ли е постижима. Хуманитаристите са практически участници в живота, който изследват, и затова винаги имат своите интереси, предубеждения, предпочитания и граници. Какъв е изходът от пристрастността тогава? Нека тя бъде неутрализирана, доколкото е постижимо, чрез разбиването на тотализиращите наративи и чрез очевидно изкуствените принципи за представяне на фактите. Но към тези способности бих прибавил и маргиналията, непрестанното пипане и питане, недоверието, предлагането на алтернативи на безпристрастността. Речено инак, предлагам и страстното отношение към безпристрастието. Безпристрастието също може да бъде институция и вкаменена аксиома. Формулата „фактите са такива и нищо не може да се направи, нека всеки да си ги тълкува сам“ често значи „нека оставим нещата такива, каквито са, защото така ми отърва“. Обективността може да е извинение за бездействие или идеология, която поддържа статуквото. Страстният скепсис, който твърди, че винаги може и другояче, че винаги може да се направи и нещо друго, че фактите винаги могат да се преосмислят, е живата и затова здравословната присадка към аксиомата и институцията.

В двата сборника за южнославянските писатели преди и подир Втората световна война връщането към пристрастността на йерархията по пътя на постмодерната безпристрастност и политическата коректност става поне по два начина: първо, чрез дозиране на количеството и, второ, посредством наратив, който твърди, че не е наратив.

10. 1. Количеството. Започвайки с количеството, нека припомня, че при цивилизацията със свобода на словото, един от начините да се утвърди една ценност за сметка на друга не е забраната на втората ценност, както е при по-стриктни режими, а погребването на втората ценност под огромно количество от формулировки на първата ценност. Като тенденция едновластовите режими контролират произносителя на съ-

---

³⁰ За традиционните и по-новите механизми за писане на литературни истории вж. напр. David Perkins, *Is Literary History Possible?* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1992).

общението, докато либералните контролират възприемателя на съобщението. Първият вид контрол става най-вече чрез институционализирана цензура, а вторият вид посредством заглушаването на нежеланите съобщения под количеството на желаните. Под желани и нежелани съобщения разбирам реторичното публично убеждаване, онова, което на практика подкрепя или подронва интересите на социално силните. Желано и нежелано се определя спрямо желанията на тези обществени слоеве. Само тези съвсем малобройни социални слоеве владее ресурсите за производството, разпространението и налагането на желаните от тях съобщения. (В САЩ, например, в първите години на XXI век, все повече обществени сдружения повдигат глас срещу това, че в станата само няколко корпорации владееят по-голямата част от медиите. По данни на тези сдружения шест медийни конгломерата контролират 67% от телевизионните канали в САЩ и този процент расте за всички оновни медии, не само за телевизията. Протестиращите се опасяват, че монополът в медиите, движен от желанието за печалба, вреди на обществените интереси и ерозира демокрацията, която предполага множество гледни точки.) При либералните цивилизации нежеланите съобщения могат да бъдат казвани, но те биват чувани малко на брой пъти от малък брой възприематели, които са бомбардирани многократно от желаните съобщения. Колко е „малко“ и колко е „много“ в случая? Критерият, както и при реториката, е готовността на възприемателя доброволно да смята желаните съобщения за свои собствени мисли и да ги превърне в мотиви за своите практически действия. Ако желаните съобщения не са станали вътрешен мотив за действие, възприемателят продължава да бъде заливан с нови и нови желани съобщения. Поредният парадокс: в общества, където всеки е носител на съобщение и затова всяко съобщение се цени поради своята уникалност и качество – основен постулат на политическата коректност – желаните съобщения се налагат благодарение на своята униформеност и количество. В този смисъл реално-прагматичната реторика в обществата със свобода на изказването, чиято цел е да убеди слушателите с всички средства – и най-често с цената на истината и етиката – е обратното на идеално-философската реторика, която, както казва Платон във „Федър“ и Аристотел, доразвивайки Платон в *Реторика*, е обща дисциплина, подобна на логиката, и убеждава посредством истината и доброто.

Общите разсъждения в горния параграф се конкретизират в случая с двете книги за южнославянските писатели чрез броя на представените автори и чрез размера на мястото, отредено на всеки един автор. В *Южнославянски писатели преди Втората световна война* се казва, че българските писатели са 8 (Багряна, Ботев, Елин Пелин, Алеко Константинов, Пенчо Славейков, Вазов, Яворов и Йовков); хърватските са 14; македонският автор е един; сръбските са 13 и словенските са 7 (*South Slavic Writers Before World War vii*). Подобно дозиране на количеството намираме и в двутомника *Съвременни славянски литератури*. В първия том са представени 69 руски писатели от XX век (*Modern Slavic*

Literatures 1: ix). Във втория том за останалите славянски литератури квотите са следните: белоруска литература – 0; българска – 10 (Багряна, Елин Пелин, Лилиев, Пенчо Славейков, Георги Стаматов, Емилиян Станев, Димитър Талев, Вазов, Яворов и Йовков); чехословацка литература – 57; полска – 50; украинска – 32; югославска – 47 (*Modern Slavic Literatures* 2: x–xii). Дори ако и в двата двутомника критерият за избор на писателите и броят им е безпристрастен, то крайният резултат изглежда пристрастен, защото въздига едни и омаловажава други литератури посредством дозирание на количеството. Така се стига отново до познатата ни йерархия сред славянските и южнославянските литератури.

Вторият и необсъжданият в предговорите на *Южнославянски писатели преди Втората световна война* и *Южнославянски писатели след Втората световна война* количествен измерител за по-високия или по-ниския авторитет на даден писател и национална литература е броят на страниците и думите, които се отпускат от редакторите и издателите на всеки литературовед за обзора на този или онзи автор. Има няколко нива по отношение на обема: най-значителните писатели получават най-много критически страници/думи, средните по значение – по-малко, по-незначителните – още по-малко и т.н. Тези премълчавани квоти са явни в крайния продукт – достатъчно е да се преброят редовете/думите, отредени на даден писател, за да стане ясно, че между писателите и литературите има вертикални отношения, изразени посредством отмерване на количеството.

Нека се върнем към цитатите от предговорите на *Южнославянски писатели преди Втората световна война* и *Южнославянски писатели след Втората световна война* и да ги подложим на изпитание чрез няколко въпроса. На какви основания се взема решение за размера на квотите в двата тома? Как зависят квотите от репутацията на писателите в литературните истории? Кои литературни истории? Историите на всяка национална литература или сравнителните истории на южнославянските литератури? Ако е литературната история на всяка национална литература, то се стига до задънена улица, понеже в литературните истории на страната X няма да има почти нищо за литературата на страната Y и това значи, че по този критерий писателите от Y изобщо не се класират за място в сборник за южнославянските писатели. Но по същите причини писателите от X също не биха се класирали, ако се вземат предвид историите на националната литература на Y, защото те просто не пишат за X-ски, а най-вече за Y-ски писатели. Ако тогава под истории се разбира компаративистични изследвания за славянските литератури, то кой, кога и защо е писал тези истории и как е оценявал авторите и авторитетите в тях? Ако, както ще видим по-нататък, литературните интерпретации от времето на социализма се гледат с идеологически подозрения от западния литературовед, то как стои положението с ония писатели, за които преобладаващите критико-литературни оценки са от времето на социализма? И още: как традиционните наративни литературни истории, които са пристрастни и затова пораждат съперничества

между южнославянските литератури, биват транспонирани в ненаративни и безпристрастни литературни истории? Как ненадеждните поради пристрастността си традиционни литературни истории могат надеждно да показват стойността на даден писател? Ако подборката на писателите може да служи непряко като история на съответните национални литератури, то това значи ли, че някои литератури имат обширна и следователно авторитетна история (сръбската, хърватската), други са със средна по размер история (словенската, българската), а при трети историята съвпада с биографията на един единствен писател (македонската)? Но какво е размерът на историята, ако не пак количество? Как може да се пише история на националните литератури само по биографиите и критическия обзор на тесен кръг техни изтъкнати представители? Това не е ли пак йерархично представяне на литературния процес, но вече в рамките на всяка отделна литература? Ако историята на националната литература се прави по азбучния списък на големите ѝ писатели, то какви са движещите сили в развитието на националната литература? Ако един сборник представя конкретни биографии и анализи, а не абстрактни литературни дискусии, как могат да се конструират литературни истории на основата единствено на конкретното и избягване на концептуалното?...

Въпросите могат да продължават, но нека спрем дотук и да кажем, че критерият за избор на един писател и за отпуснатата му квота според репутацията му в литературната история е така обременен с противоречия и така очевидно нехае за основни принципи на литературознанието, че на практика е неизползваем именно като обективен и безпристрастен критерий за избор на представените писатели и определените им квоти. Един речник с обзори на живота и творчеството на група по-известни писатели е именно и само речник с обзори на живота и творчеството на група по-известни писатели. Той може да е плод на литературната история и да е материал за литературната история, но той не е литературната история. Такъв речник е обективно безпристрастен единствено в тясната рамка на азбучния ред, но не и в широкия контекст на литературната история и културата. Ако се твърди нещо друго за подобен род ценни научни съчинения, а се пропуска очевидното, то се стига до идеологически манипулации без значение дали те се правят съзнателно или несъзнателно.

Но въпросът за количеството, с който подловихме нашите разсъждения остава все пак нерешен. Защо след като (южно)славянските литератури са толкова сходни помежду си някои от тях са представени с повече на брой писатели и на повече страници за всеки писател, отколкото други? Щом досегашното ни търсене на логиката, която определя квотите за различните славянски литератури, ни води до алогичности, щом експлицираните принципи на строежа на академичните изследвания се препъват в имплицитните реалности на тези изследвания, дали пък отговорът на нашия въпрос не се съдържа в порочните логически кръгове? Нека да разгледаме два примера на логическа кръговост. Да си припомним цитираното по-горе от *Южнославянски писатели преди Втората световна война*: „Същевременно групирането на южно-

славянските писатели в един том показва, че въпреки различните исторически, политически, религиозни, социални и културни условия те са следвали сходни пътища, изживели са почти еднакви влияния и показват забележително родство на различните етапи на развитието си.“ Този аргумент е кръгово-порочен: групирането на определени литератури в един том доказва, че те са сродни, а тяхната сродност е причината за групирането им в един том.

Другият пример за порочен логически кръг е от втория, неруския, том на *Съвременни славянски литератури*: „Застъпените [в тома] литератури – българска, чешка и словашка, полска, украинска, сръбска, хърватска, словенска и македонска – са все още малко познати в Америка поради относителната липса на преводи. В този том редакторите представят, посредством критически откъси, портрети на 196 писатели от този век, които са високо почитани в техните собствени литератури. [. . .] Няколко критерия определят мястото, отделено за различните литератури и авторите във всяка литература: познаването им и репутацията им на Запад; продължителността на критическия интерес било в родната им страна, било на Запад; и, което е важно, наличието на критика с достатъчно високо качество.“ (Klein 2: v). Как репутацията на славянските литератури и писатели на Запад може да служи като един от главните критерии за определянето на количествените квоти в сборника, щом тези литератури и автори не са познати на Запад?

След всички тези много въпроси стигаме пак до познатия ни академичен Бермудски триъгълник, който е дълбоката основа на увековечаването на йерархията между литературите посредством дозиране на количеството. В двата примера с логическа порочна кръговост се вижда как стремежът към научна безпристрастност запазва статуквото, сиреч йерархията между различните славянски литератури. Сборниците както за славянските, така и за южнославянските литератури не водят до разширяване на познанието за тези литератури, изразено като оспорване на вече съществуваща йерархия, а само циментират старите граници на познание и незнание, изразени в отколешна йерархия. „Онтологията“ (утвърдената йерархия между литературите) и епистемологията (начинът за научното им изучаване и представяне) се определят взаимно посредством порочни логически кръгове, а сборниците като авторитетни академични институции осветяват старото незнание (йерархията), предлагайки го като ново обективно знание (експлициран азбучен ред и имплицитни квоти със следващите от това ценностни и идеологически внушения).

Нека завършим разискването на количеството с две дребни наблюдения. Първо, в *Южнославянски писатели след Втората световна война* вече няма страница в началото, която нагледно показва коя национална литература с колко писатели е представена. Вероятно това е още един ход за показване на обективност. Остава открит въпросът дали по-дълбоко скритата пристрастност е по-голяма безпристрастност. В *Южнославянски писатели след Втората световна война* негласно определяните квоти за писателите важат по същия начин, както и в *Южнославянски*

писатели преди Втората световна война. И второ, чудесно замислената и осъществяваната поредица *Речник на литературните биографии* (*Dictionary of Literary Biography* – излиза от 1978 г.), от която до 2006 г. са се появили около 375 тома и към която се числят и двата южнославянски сборника (поредицата продължава да излиза и днес томовете са още повече), работи с количествените квоти много по-щедро, когато се представят авторите, пишещи на английски. Всъщност центърът на поредицата са именно британските и американските автори. Принципите за групиране на англоезичните писатели са също по-различни и много по-гъвкави и литературно специфични, отколкото литературно неспецифичните хронологично-географски правила на *Южнославянски писатели преди Втората световна война* и *Южнославянски писатели след Втората световна война*. В рамките на това гигантско литературоведско начинание статутът на южнославянските литератури и на българската литература сред тях издребнява още повече. Така, на нов материал, стигаме до познатото заключение: (южно)славянските литератури са по-долна марка спрямо британската и американската литература.

10. 2. Наративът. Нека погледнем и към наратива като начин за степенуване на литературите и културите. В предговорите към *Южнославянски писатели преди Втората световна война* и към *Южнославянски писатели след Втората световна война*, след като се обяснява как азбучният ред пресича възможността за национални съперничества, се преминава към азбучно подредени наративи за всяка една южнославянска литература. Ала дори строени в азбучен ред, наративите са пак наративи. Ето как се предават три възлови момента от историята на българската литература в хронологичния наратив за развитието ѝ: „Техните [на славяните] първоначални незначителни племенни разлики все повече се задълбочават. В резултат на това словените организират първата си държава през VIII век, *българите и сърбите през IX век* и хърватите през X век.“ (Mihailovich. Introduction. *South Slavic Writers Before World War II* xi; курсивът е добавен). По-нататък четем: „*Кирил и Методий изобретяват азбука, наречена кирилица*, която се основава на славянски диалект около Солун и който по-късно става богослужбения език на православното славянство – староцърковнославянски – който все още се използва.“ (Mihailovich. Introduction. *South Slavic Writers Before World War II* xi; курсивът е добавен). И още: „Първите признаци на Възраждането стават забележими в края на XVIII и първата половина на XIX век, когато Софроний Врачански (1739–1813) написва първата автобиография в българската литература и Петър Берон (1800–1871) въвежда идеите на Просвещението чрез приказки, басни и притчи.“ (Mihailovich. Introduction. *South Slavic Writers Before World War II* xii). В първия и третия цитат проблемите са ясни: българите основават първата си държава на Балканите не през IX, а през VII век, а първият идеолог на Българското възраждане, поне според традицията, е отец Паисий Хилендарски. За да изясним втория цитат, нека прочетем Якобсон, един от

най-многостранныте и знаещите слависти: „За да символизира суверенитета на славянския език Св. Кирил въвежда съвсем особена азбука, пригаждайки и модифицирайки някои гръцки, самаритски, може би коптски и други източни букви. Тази азбука, именувана ГЛАГОЛИЦА, бива използвана във Великоморавия, а след това в Бохемия и Хърватска, Македония и донякъде в България. *В България тя среща силната конкуренция на така наречената КИРИЛИЦА, азбука, която е създадена там в началото на X век, за да доближи славянското писмо до гръцкото* – и двете славянски азбуки се срещат във фрагментарни надписи в Преслав от началото на X век. *Кирилицата побеждава във всички славянски страни с гръцко православие и все още се употребява в църквата*, докато за миряни цели тя е преобразена при управлението на Петър Велики и формата на буквите е доближена до латинска: тази модификация се разпространява от Русия по всички славяни от Източното вероизповедание. От XII век нататък глаголицата е ограничена до Хърватска, като изключим отделни опити на единични чешки и полски манастири да заемат тази хърватска практика през XIV–XV век. През XVI век тя започва да изчезва от светското хърватско писмо и областта на църковната ѝ употреба става все по-ограничена, но подир Втората световна война сред славянските бенедиктинци е подета подготвителна работа за ново разширяване на славянското богослужение. С тези изключения днес всички славяни католици използват латинската азбука.“³¹ (курсивът е добавен). Накратко, кирилицата възниква в България, оттук се разпространява по други славянски страни и е основата на православното богослужение и до днес.

Както когато разглеждахме как българската литература и култура са нещо-в-себе-си, но не за-себе-си, така и тук наративите са част от по-широки негативни представи за нещата български. Ето пример от едночасовия разговор с Вселенския Патриарх Вартоломей I, излъчен на 2 ноември 2009 г. по известното интелектуално шоу на Чарли Роуз (Charlie Rose), което е сред най-почитаните предавания на сериозната некомерсиална американска Служба за обществена телевизия (Public Broadcast Service – PBS).³² Негово Всесвещество обяснява йерархията и автокефалността или независимостта на православните църкви тъй: „Русия и другите църкви сестри, които днес са автокефални, до XVI век са били под юрисдикцията на Константинопол. През XVI век Русия става автокефална, независима, и много по-късните църкви, другите църкви на Балканите, стават също автокефални църкви.“ Пак виждаме, че, първо, Русия води не само в славистиката, но и в църковните дела, макар че, както е писано в продължение на поне век и половина и от самите руски учени, до XVI в. Руската православна църква и култура свирят втора цигулка

³¹ Roman Jakobson, *Slavic Languages: A Condensed Survey*. 2nd ed. (New York: Columbia University, King's Crown Press, 1955) 11.

³² Вж. 29 ноември 2009 г. <<http://www.charlierose.com/download/transcript/10696>>.

след църквите и културите на България и Сърбия. Второ, според онова, което Българската православна църква мисли за себе си, тя става автокефална поне три пъти преди XVI в.: по времето на цар Симеон (около 919 г.), на цар Петър I (927 г.) и на цар Иван-Асен II (1235 г.).³³ Трето, Патриарх Вартоломей I твърди, че първенството на Константинополската патриаршия не е „първенство на доминиране или юрисдикция, а първенство в служенето [...] на единството на Православното семейство“. Как се служи на единството посредством неточност към фактите – един Бог знае. И, четвърто, онуй, което се отрича чрез премълчаване или небрежност към фактите по отношение на България, е основното противоречие между католици и православни, което папата в Рим и вселенският патриарх в Константинопол-Истанбул не могат да решат от 1054 г. та до днес: „въпросът за първенството (primacy)“ по отношение на това кой е по-отдавнашен и поради туй е с по-висок ранг.

Ако отделям толкова място на четирите цитата за литературата и църквата, то не е за да изобличавам някого в незнание. В хуманитаристиката, а сигурно и в делата църковни, знанието и незнанието са двете страни на една и съща монета. В рамките на моите маргинални бележки тези четири случая – и особено времето на основаването на българската държава, съдбата на кирилицата и въпросът за автокефалността и църковното първенство, които имат не само национално, но и общославянско и общохристиянско значение – ни повеждат от нова посока към проблема за това как се конструират институционални йерархии сред славянските литератури и култури. Наратив за национална литература и култура, който по каквато и да е причина орязва това, което дава исторически и културен приоритет и авторитет на тази литература и култура в очите на собствените ѝ жители, а ако не затварят очите си – и на онези, които се ползват от тези най-ранни открития – не е нито безпристрастен, нито обективен, колкото и този наратив да твърди, че не е наратив, а е самата обективност и безпристрастност. Такъв наратив лишава тази култура и литература от тяхната индивидуалност, от онова, което ги прави важни, смислени, животодаващи за собствените им обитатели. И това е два пъти по-валидно за „малките“ народи и култури, при които липсата на културни и исторически постижения не могат да бъдат компенсирани от брутният национален продукт или броя на самолетносачите и атомните подводници. Пропуснете в името на безпристрастността Платон, Аристотел и Термопили в един исторически наратив, пък да видим дали Гърция би била член на Европейския съюз и НАТО. Културата и историята понякога са голямата сила на „малките“ и слабите. Дали в името на обективността и азбучния ред Англия би се отказала от Трафалгар и Шекспир, Русия от Куликово и Пушкин, а Съединените щати от Войната за

---

³³ Официален сайт на Св. Синод на Българската православна църква – Българска патриаршия. 27 ноември 2009 г. <<http://www.bg-patriarshia.bg/>> и по-специално историческият обзор на българското православие на <<http://www.bg-patriarshia.bg/index.php?file=history.xml>>.

независимостта и джаза? Ако подобни въпроси звучат фантастично, защо твърденията, че „малките“ култури трябва да се откажат в името на обективността от своите върхове звучат академично, медийно и църковно приемливо? Ако някой някога някак си наложи на Англия да съществува за себе си и за света без Шекспир и Трафалгар, този някой би наложил това на англичаните без да ги пита те какво мислят и чувстват. Англичаните не биха били субекти на собствения си живот, а обекти в чужди ръце. Ако в културата и литературата го нямаше неизкоренимото усещане, че първичността е извор на авторитет и сила, то в истории като тази на Терас не би могло руската литература да бъде принизявана заради вторичността ѝ по отношение на западната. Нито християнската църква би се дърпала да приеме възможността Исус между дванайстата и трийстата си година, времето, за което четирите евангелия мълчат, да е живял в будистки манастир и оттам да е получил много от идеите си, които се мислят като оригинално християнски. Ето как по нов път стигаме пак до клеймените днес в академията и сериозните медии и уж пращани на сметицето на историята нелицеприятни понятия като йерархия и свързаните с нея дискриминация, империализъм, колониализъм, тоталитаризъм и тям подобните им.

Вглеждането в случаите, в които академията бяга от йерархизиращите наративи посредством чисто формални и наглед непредубедени способности като азбучния ред, или в които уважаваните медии дават балансирана трибуна на различни гледища и интереси, а вехтите наративи и вехтите йерархии се връщат под нови одежди, има и методологическо значение. Подобни „обективни“ прийоми са често твърде лесни за хуманитариста, за да бъдат онова, за което се представят. Под лесни имам предвид, че поради своята елементарна формалност те поражда у хуманитара лъжливото усещане, че употребата на подобна „безпристрастна“ техника го освобождава от нелекия труд да мисли след прилагането на техниката. Мисленето се ограничава най-вече до изнамирането на „обективната“ операция и приложението ѝ, а положителните резултати от употребата ѝ се смятат за гарантирани. На практика нещата са по-други. Формалните „обективни“ критерии за снемане на йерархиите са прости за измисляне и още по-прости за употреба, но тая простота е плод на редуccionистични по отношение на културата презумпции, най-важната измежду които е заблудата, според която културата е статично явление. Според тази логика, еднократната промяна в едно статично явление решава въпросите веднъж и завинаги. Когато се разклащат и премахват йерархии по начин, който не води до построяването на нови йерархии (които обикновено са старите, но под различно название), бих допълнил „безпристрастните“ методи с маргиналията. Маргиналията в този случай е не само критически жанр, но и тип интелектуално действие. Нека да има наративи, нека да има и йерархии. Но нека да нямаме илюзии, че йерархиите могат да бъдат ликвидирани с един чутовен чудоеен удар. Йерархиите възникват непрекъснато и навсякъде в културата. Затова нека непрекъснато и навсякъде да посочваме алтернативи на йерархиите,

да обясняваме ръкотворността на „естествените“ йерархии. Такова отношение означава непрестанен интелектуален труд. Ако наистина сме интелектуалци, нека не се уморяваме да се трудим с главите си.

11. Двама се бият, третият губи. На 29 декември 2001 г., между 10 и 15 и 12 и 15 часа заранта, в Нови Орлеан, на поредната годишна конференция на Американската асоциация на преподавателите на славянски и източноевропейски езици се състоя дискусия – пак поредна – за бъдещето на славистиката в Съединените щати. От подиума петима лични и отлични американски слависти анализираха кризата на славистиката, а стотината слушатели в залата допълваха. Срещу кризата се предлагаша какви ли не лекове: от организирането на по-интересни чаепития по руски тертип, които да привличат повече студенти в славистиката, до призивите славистите да купуват книгите на колегите си, за да се убедят научните издателства, че подобна книжнина не е финансово загробване.³⁴ Дискусията си остана академично говорене и бъдещето на славистиката както преди дискусията, тъй и подир нея май за никого не изглеждаше по-розово. Докато следя дискусията с едното ухо, с другото долавям едно „Ъ! Ъ-Ъ! Ъ-Ъ-Ъ! Ъ!“ и докато наблюдавам участниците с едното око, пред другото ми се мяркат двамина полуголи юначаги, единия брюнет, другия блондин, облени в пот и кръв, които се млатят с юмруци и с всеки разменен удар от премазаните им ребра излита по едно косо-настръхвато „Ъ!“. Тъмнокосият стоварва фатално мортално съкрушително кроше и русокосият – в забавен каданс, видян от няколко ъгъла – се сгромолясва на тепиха. Роки Балбоа, американският шампион по бокс, нокаутира Иван Драго, съветският шампион по бокс.³⁵

Обичам чай по руски и с радост развързвам тънката си кесия за книгите на колегите си, ала все пак нямам мира от усещането, че страхотният Роки и неговите безбройни побратими барабар със страшния Иван изхвърлят зад въжетата и академичната русистика, която, за добро или лошо, е стожерът на славистиката в САЩ. Чаепитието е детски тапишник в сравнение с екраните и високоговорителите на медиите и развлекателната индустрия, които и до сега бълват залп подир залп от страхотии по адрес на Русия и бившите социалистически страни (пак синдромът на количеството). Студената война отдавна е завършила, но нейно-

---

³⁴ Вж. Panel 29B-1: Vision 20/20: The Future of Slavic, Revisited. 28 ноември 2009 г. <http://www.aatseel.org/program/past_conferences/conf_2001>. Някои от обявените в програмата участници нямаха възможност да присъстват и на тяхно място говориха други слависти. За още по въпроса за увеличаване на броя на студентите по русистика вж. напр. и „Suggestions for Improving Enrollments in Russian-Language Programs: Interviews and Letters about Success Stories.“ *The AATSEEL Newsletter* 46.2 (April 2003) 5–8, 10.

³⁵ Вж. *Rocky IV*, сценарист и режисьор Sylvester Stallone, с участието на Sylvester Stallone. 1985. United Artists Corporation; разпространител MGM Home Entertainment, 2001. DVD.

то идеологическо наследство е навсякъде около нас и в нас.³⁶ Там, където хората се делят на „добри“ и „лоши“, на „наши“ и „ваши“, където „нашите“ винаги са „добрите“, а „вашите“ винаги са „лошите“ и където „нашите“ винаги бият „вашите“, мястото на славистиката едва ли може да е сигурно. Навярно затова от американските аспиранти по тая дисциплина и днес може да се чуе – къде на шега, къде на истина – че хванели се човек на хорото на академичната славистика, то сигурно той е нещо недобре, нещо тра-ла-ла, нещо хахо-хихи. Когато двама се бият и те са Роки и Иван, две противоположни идеологии, то третият – културата и на „нашите“, и на „вашите“, както и нейното изследване и усвояване – винаги губи. Губи, тъй като едната идеология, като обвинява другата в необективност, орязва една част от културата. А другата идеология, обвинявайки първата в същото, орязва друга част. Идеологичните тълкувания на културата са част от културата. Те трябва да се разбират, а не да се пренебрегват. Нерадостното е, че в битката на идеологиите разбирането и интерпретирането на културата се заместват с игнорирането и мълчанието. Разбирането е трудно, понеже изисква интелектуални усилия, емпатия и толерантност, докато мълчанието е лесно, тъй като не очаква нищо от интелекта и способността за вчувстване. А най-лесното, разбира се, е фаталното морталното съкрушителното кроше или, по-технологично, натискането на спусъка.

Алтернатива на идеологическите битки, които осакатяват културите, намираме например у Манделщам, който е за цялостна култура: „Теорията на прогреса в литературата е най-грубият и най-отвратителният вид школко невежество. Литературните форми се сменят, едни форми отстъпват място на други. Но всяка смяна, всяка такава придобивка се съпровожда със загуба, със загубване.“³⁷ За Манделщам Александър Блок е поетът, който научава нови неща, но не забравя старите; той е образецът на културен синтез: „Започвайки с пряка, почти ученическа зависимост от Владимир Соловьов и Фет, Блок до края не скъсва с нито едно от задълженията, които поема, не изхвърля нито един пиетет, не стъпква нито един канон. Той само усложнява поетическото си credo с все нови и нови пиетети... “. (Манделщам 2: 273–74). Вярвам на Манделщам поета, прозаика, критика, мъченика и мечтателя, понеже той, макар че изпива Сталинската чаша на идеологическото игнориране, премълчаване и убиване, все пак гледа отвъд идеологическите войни и личната си болка и гняв и мечтае за културата като обединение, а не за „истинската“ култура, която със самочувствието за собствената си идеологическа

³⁶ За анализ на антикомунизма в Източна Европа много години след изчезването на комунизма вж. Slavoj Žižek, „20 Years of Collapse.“ *The New York Times*. November 9, 2009. 28 ноември 2009 г. <<http://www.nytimes.com/2009/11/09/opinion/09zizek.html?hp>>.

³⁷ О[сип] Е. Манделщам, *Собрание сочинений в четырех томах*. Ред. Г. П. Струве, Б. А. Филиппов (Москва: „Терра“, 1991) 2: 243.

правота и институционална сила окастря онова, което не ѝ изнася. Идеята на Манделщам за културата като готически храм и дом, като тоталност е мъдра. И утопична. Но утопичността е не само нейната слабост – тъй като такъв идеал е непостижим, но и нейната сила – понеже идеалът, който е непостижим веднъж завинаги може да бъде постиган непрекъснато.³⁸ Идеята за културата като синтез, тоталност и единност предполага непрестанна интерпретация, постоянно отиване отвъд собствените ни предразсъдъци и удобната интелектуална лениност, която осигуряват замръзналите идеологически, институционални или други аксиоми.

Академичното люшкане и лашкане между враждуващи идеологии личи например в предговора към първия, руския том на *Съвременни славянски литератури*. Редакторът обяснява някои принципи за подбора на включените критически изказвания така: „Критическата репутация на даден [руски] писател на Запад в момента беше водещото в определянето на мястото, отделено за всеки писател. [. . .] Включени са шейсет и девет от най-важните руски автори от XX век, от международно известните Чехов и Горки до такива писатели като Серафимович и Погодин, които не са добре познати в чужбина, но са важни в тяхната собствена страна. [. . .] Макар че са включени западноевропейски критици, ударението е върху американските и английските критици. [. . .] Една от причините за подчертаването на чуждата критика е това, че руската критика често е ненадеждна поради идеологически пристрастия. Все пак руската критика е представена широко. [. . .] Трябва да се добави обаче, че различните размразявания [в политическия живот на Съветския съюз] са спомогнали за известно поразпускане на съветската критика и някои примери от по-новата съветска критика, представени тук, илюстрират отхождането от твърдата линия на социалистическия реализъм.“³⁹ В цитата пак срещаме познатата ни вече покровителственост към руската литература от западната, твърдението, че славянските литератури не могат да се самообяснят и това трябва да сторят западните литературоведи, убедеността, че славянската култура изобщо е нещо-в-себе-си, а не за-себе-си, но сега това мислене – или безсмислие – е формулирано не като имитативност и вторичност, а като поправяне на идеологическите кривици на соцреализма. Трудно е да се приеме като логична позицията, при която, от една страна, се обещава обективност и даване на читателя свобода да прави своите собствени заключения (да не забравяме азбучния ред), а от друга страна, враждебната идеология непрекъснато се упреква и заглушава и читателят се напътства по единствено верния идеологически път (да не забравяме и тотализиращите наративи, от които уж бягаме). Щом критиката на социалистическия реализъм е

³⁸ Статията на Жижек в бел. 36 завършва на сходна нота: на източноевропейците са нужни нови идеи, нови утопии, за да се справят с разпънатостта си между комунистическото минало и капиталистическото настояще.

³⁹ Mihailovich, Introduction, *Modern Slavic Literatures* 1: vi-vii.

толкова пристрастно глупава, а западният читател е така свободен в изборите и интерпретациите си, защо е този постоянен страх от соцреалистическата критика? Защо тя не бъде оставена да издъхва в очите на читателя от собствената си доктринерска и методологическа недъгавост? В името на цялостта на културата, нека на соцреалистическата критика да не бъде запушвана устата. Колкото повече говори, толкова повече тя губи, ако е негодна като критика. Доктринерството на соцреализма е заплашително, когато човек е вътре в социализма, понеже този реализъм наистина е реален със страховитите силови институции зад гърба си. Но когато социализмът е свършен като социална практика, социалистическият реализъм вече е без подпорките на силовите учреждения, което значи, че той е оставен на общия кръговрат в културата. След 1989 г. постмодернизмът в Източна Европа стартира като карнавализация на соцреализма. След страшното дойде смешното, след трагедията – фарсът. През социализма някои са умирали от страх. След социализма никой не е умрял от смях. Нека оставим културата да върши своето със соцреализма: да го рециклира в пародии, пастиши, интертекстове, стилове, колажи, носталгии, теми, митове, научни анализи и какво ли още не.⁴⁰

Как се отразява идеологическият критерий на статута на българската литература сред южнославянските ѝ посестрими? В предговора към тома за следвоенния период редакторът представя южнославянските литератури по следния начин: литературите на бивша Югославия, всяка поотделно, постигали забележителни резултати и имали писатели с международна известност. Това се дължало на факта, че след 1948 г. Югославия се откъснала от съветското влияние, което в литературата се изразявало в скъсване със социалистическия реализъм. С българската литература между 1944 и 1990 г., където писателите не могли да се изразяват свободно поради политическия режим, нещата били други: „До това време [падането на социализма през 1989 г.], казано най-общо, българската литература след Втората световна война бе по-слаба в сравнение с всеки друг период от предишните векове. Драматичните политически и социални промени, диктувани от комунистическия режим, доведоха до забележим спад в качеството на литературата, макар че количеството ѝ не намалю. От всички южнославянски литератури българската пострада най-много от налагането на политически диктат.“⁴¹

Преди да анализирам цитата в рамката на нашата тема ще отбележа скептицизма си, когато артистичните качества се оценяват предимно или единствено с политически критерии – нещо, което американските слависти правят редовно по отношение на социалистическото из-

---

⁴⁰ Във втория том на *Съвременни славянски литератури* е включен хубав екземпляр на съветския критически соцреализъм от литературоведа Дмитрий Ф. Марков, приложен към Пенчо Славейков – *Modern Slavic Literatures* 2: 12–13.

⁴¹ Vasa D. Mihailovich, Introduction, *South Slavic Writers Since World War II* xiv.

куство, с връзка, но най-често без връзка с вече обяснената метаморфоза на литературознанието в културознание. Първо, подобен начин на мислене не е научна, а телеологична и теологична интерпретация, в която в началото на проучването вече е предрешен и крайният отговор: щом комунизмът е нещо лошо, то и изкуството, правено през този период, също не струва. Това е друга форма на Бермудския триъгълник между епистемология, онтология и институция, за който говорих по-горе. Но – ето я иронията! – подобен вид интерпретации са характерни не за плуралистичните, а за предмодерните едновластови общества. Иначе речено, постмодерните западни критици в случая разсъждават като средновековни цензури. Второ, отхвърлянето на изкуството на социализма поради комунистическия диктат е същото – макар и с обратен знак – като отхвърлянето на изкуството на капитализма в някогашните социалистически страни, поради капиталистическия диктат. За всеки, живял през социализма, нетолерантността на идеологическите аргументи в двата случая стряскащо си приличат. Трето, обобщения на едро за изкуството и литературата на социализма изобщо са удобни за идеологически манипулации, но те губят от поглед разнообразието от явления през определен исторически период и затова са пясъчна основа за специфични литературоведски проучвания. Никак не е сигурно, например, че през социализма добрите писатели са били социалистически реалисти или че лошите писатели са били лоши, понеже са били социалистически реалисти. Четвърто, исторически погледнато, изкуството във всяко общество служи и да консолидира ценностите на това общество, наложени отгоре (но и да ги разклати отдолу, разбира се). Дали тези ценности са социалистически и утвърждаването им се постига със социалистически реализъм, или някакви други, защитавани по някакъв друг начин, в случая е без значение. Ако сме последователни в отхвърлянето на изкуството, което брани интересите, налагани отгоре, би трябвало да осъдим на аутодафе всичко от Омир и Библията до църковното изкуство и съвременната масова комерсиална култура (все пак християнската църквата е канонизирала по свои си съображения само четири от множеството разкази за живота на Исус – да изхвърлим ли тогава християнството като построено на цензура и диктат, да плиснем ли черна боя върху фреските на Микеланджело, да взривим ли пирамидите в Египет?). И пето, ако в двете десетилетия след 1989 г. българската литература беше родила обилния плод на свободното мислене, тезата за еднозначната обвързаност между социалния строй и изкуството, правено през този строй, би се потвърдила. Уви, българската литература все още има да доказва, че тази уж пряка връзка съществува, а не е само идеологема. Но нека след фантазната оргия на унищожението в името на свободното изкуство и преди да се върнем към цитата да спомена българските представители в *Южнославянски писатели след Втората световна война*: Блага Димитрова, Димитър Димов, Николай Хайтов, Борис Христов, Вера Мутафчиева, Константин Павлов, Валери Петров, Йордан Радичков, Радой Ра-

лин, Емилиян Станев и Димитър Талев. (Казано пътъом, отсъствието на Вапцаров, Смирненски и Гео Милев в *Южнославянски писатели преди Втората световна война* бие на очи. Дали мястото им там не е изстинало, защото са „леви“?)

Комунистическият диктат в горния цитат – истина или лесен за използване предразсъдък – поставя българската литература подир Втората световна война в двойно неизгодно положение: първо, спрямо другите южнославянски литератури и, второ, спрямо нейната собствена история. От подобен извод до заключението, че българската литература не съществува изобщо – с всички институционални последици от подобно заключение – е опасно близко. По-горе, в бележка 3, видяхме как белоруската литература изчезва от двутомника *Съвременни славянски литератури*. Обясненията за елиминирането ѝ не са ясни, но може да се предположи, че критиката за белоруските писатели се е сторила на някого от редакторите некачествена – може би соцреалистическа и идеологически неприемлива за академично западно издание – и в резултат на това на цялата белоруска литература е бил теглен кръст и така ѝ е бил отнет един важен шанс да се покаже на западния читател. Идеологията като оправдание за орязване на части от литературата и културата в логичното си развитие може да стигне до ликвидирането на литературата и културата като цяло. Например, когато Рим налага християнството в Египет, египетските жреци биват избити и египетските писмена унищожени, защото били езически. Така човечеството за хиляди години или завинаги загубва много от достиженията на египетската цивилизация.

Нека погледнем какво става и извън литературата, в най-авторитетните масови медии, понеже между тези две области няма стена, а осмоза. Извънлитературността ни помага да разберем литературността и обратно. Роки и Иван Драго се млатят като на кино, но те нокаутират културата наистина. И тъй, от 1 януари 2007 г. България е член на Европейския съюз. Променило ли се е нещо в представите за нея в американските медии след това време? Избледнели ли са предубежденията и идеологическите клишета? Станали ли сме „по-западни“ в очите на Запада? На въпроса не може да се отговори просто, но, преглеждайки писаното за България в *Ню Йорк Таймс* откъм средата на 2006 г. до края на 2009 г., си спомням поговорката „Пременил се/промениял се Илия, погледнал се – пак в тия.“. Във всичките около 40 статии, в които се говори за България през този период, се пишат единствено лоши неща. България се представя по три основни начина. Първо, страната се обрисова като троянския кон на хаоса в Европейския съюз. България, следвана от Румъния, била най-бедната и най-корумпираната страна в Съюза; мирисът на парите от Съюза по различните програми за развитие бил накарал откровените престъпници и висшите политици да се сдушат още повече, за да грабят още повече; поради това финансите за България от Съюза били спрени и така страната губела стотици милиони, дори милиарди евро; българският пример бил стреснал Съюза и го бил накарал да се двоуми

дали да продължи да се разширява с нови страни от Източна Европа; българите, търсещи нископлатена работа в Съюза, утежнявали допълнително имиграционните проблеми в развитите европейски страни.⁴²

Второ, България е повод да се говори за други неща, по-интересни за САЩ, тоест България е отново в положението на нещо-в-себе-си. В тази група статии има няколко линии. Най-многобройни са статиите за задържаните в Либия пет български медицински сестри и един палестински лекар, обвинени в заразяването с вируса на СПИН на над 400 либийски деца.⁴³ Тези статии служат по-скоро на политически интере-

---

⁴² Всички статии в бележки 42-56 са от *The New York Times*, подредени са от най-скорошната до най-отдавнашната дата и са проверени на 30 ноември 2009 г.. Вж. Stephen Castle, „E.U. Report Finds Bulgaria and Romania Beset with Problems“ July 22, 2009 <<http://www.nytimes.com/2009/07/23/world/europe/23briefs-Brussels.html>>; Matthew Brunwasser, „Socialist Coalition Loses in Bulgaria Election“ July 5, 2009 <<http://www.nytimes.com/2009/07/06/world/europe/06bulgaria.html>>; Doreen Carvajal, „Death in Bulgaria Exposes Rigors of Fighting Graft“ November 13, 2008 <<http://www.nytimes.com/2008/11/14/world/europe/14bulgaria.html>>; Doreen Carvajal and Stephen Castle, „Bulgarian Prime Minister Vows to Reject Tainted Donations“ October 16, 2008 <<http://www.nytimes.com/2008/10/17/world/europe/17bulgaria.html>>; Doreen Carvajal and Stephen Castle, „Mob Muscles Its Way into Politics in Bulgaria“ October 15, 2008 <<http://www.nytimes.com/2008/10/16/world/europe/16bulgaria.html>>; Dan Bilefsky, „Romania and Bulgaria Celebrate Entry into European Union“ January 2, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/01/02/world/europe/02union.html>>; Reuters, „Romania and Bulgaria Dance into Union“ January 1, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/01/01/world/europe/01europe.html>>; Sarah Lyall, „Britain to Restrict Workers from Bulgaria and Romania“ October 25, 2006 <<http://www.nytimes.com/2006/10/25/world/europe/25britain.html>>; Alan Cowell, „Migration of Eastern Europeans to Britain Soars Beyond Estimates“ August 23, 2006 <<http://www.nytimes.com/2006/08/23/world/europe/23europe.html>>; Nicholas Wood, „For Dream Jobs in Europe, the Line Forms in Bulgaria“ July 23, 2006 <<http://www.nytimes.com/2006/07/23/world/europe/23bulgaria.html>>; Dan Bilefsky, „Europe Presses Romania and Bulgaria on Reform“ May 17, 2006 <<http://www.nytimes.com/2006/05/17/world/europe/17europe.html>>.

⁴³ Matthew Brunwasser, „Doctor Recounts Imprisonment in Libya“ August 2, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/08/02/world/europe/02doctor.html>>; Harriet A. Washington, „Why Africa Fears Western Medicine“ July 31, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/07/31/opinion/31washington.html>>; Matthew Brunwasser, „3 Freed Medical Workers Describe Ordeal of Captivity in Libya“ July 26, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/07/26/world/europe/26bulgaria.html>>; The Associated Press, „Libya Frees Bulgarian Nurses in AIDS Case“ July 24, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/07/24/world/africa/24france.html>>; Graig S. Smith, „Libya Lifts Death Sentences in Child H.I.V. Infections“ July 18, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/07/18/world/africa/18libya.html>>; Elizabeth Rosenthal, „Libya Upholds Death Sentence in H.I.V. Case“ July 12, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/07/12/world/africa/12libya.html>>; Elizabeth Rosenthal, „Libyans Weigh a Deal to Free Medical Workers in H.I.V. Case“ June 21, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/06/21/world/africa/21libya.html>>; Matthew Brunwasser, „Libya Court Clears 6 of Slander in H.I.V. Case“ May 28, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/05/28/world/africa/28libya.html>>; Reuters, „Libyan Says 6 Won't Be Executed“ January 30, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/01/30/world/africa/30libya.html>>.

си, засягащи арабските страни и режима на Муамар Кадафи, от една страна, и САЩ, Израел и Европейския съюз, от друга, отколкото на интересите на българките. Например в тези многобройни публикации човек няма да научи дори имената и на петте сестри. Друга, дежурна за американските медии линия, се чертае от статиите, които говорят за българския комунизъм по два начина: първо, България се показва като брутална тоталитарна страна⁴⁴ и, второ, България се използва, за да се говори косвено лошо за Русия, най-вече за амбициите ѝ за силен глас в европейската политика посредством упражняване на натиск чрез доставките на нефт и газ за Европа.⁴⁵ Избирането на Ирина Бокова за генерален директор на ЮНЕСКО през септември 2009 г. дава повод да се пише повече за комунистическото минало на нея и семейството ѝ, отколкото за постиженията ѝ, които са я издигнали на този пост.⁴⁶ За политическите връзки между България и САЩ на най-високо равнище се говори иронично, понеже снизхождането на великата сила до дребната българска риба е показателно за прагматизма на политиката, а не за някакви особено топли чувства към България от страна на САЩ.⁴⁷ Впрочем тези статии са най-забавните от всичко, казано за България, с хумора си за сметка на висшите американски и български политици. Контрастно на общия безрадостен български пейзаж, Американският университет в Благоевград се представя като оазис на демокрация и оптимизъм в България и на Балканите.⁴⁸

---

⁴⁴Matthew Brunwasser, „A Book Peels Back Some Layers of a Cold War Mystery“ September 10, 2008 <<http://www.nytimes.com/2008/09/11/world/europe/11sofia.html>>; Nicholas Kulish, „Out of East Germany via Bulgaria“ March 25, 2008

<<http://www.nytimes.com/2008/03/25/world/europe/25bulgaria.html>>; Ian Fisher, „Pope’s Shooting Laid to Soviets by Italian Panel“ March 3, 2006 <<http://www.nytimes.com/2006/03/03/international/europe/03pope.html>>.

⁴⁵Dan Bilefsky, „Without Gas, Bulgarians Turn Icy to Old Ally“ January 11, 2009 <<http://www.nytimes.com/2009/01/12/world/europe/12bulgaria.html>>; Matthew Brunwasser and Judy Dempsey, „Pipeline Cements Russia’s Hold on Europe’s Gas Supply“ January 19, 2008 <<http://www.nytimes.com/2008/01/19/world/europe/19bulgaria.html>>; Andrew E. Kramer, „For a Russian Builder of Nuclear Plants, Business Is Booming“ June 12, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/06/12/business/worldbusiness/12nuclear.html>>; Andrew E. Kramer, „New Pipeline Will Bypass the Bosphorus but Involve Russia“ March 16, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/03/16/business/worldbusiness/16pipe.html>>.

⁴⁶Dan Bilefsky, „Bulgarian Who Is to Lead Unesco Advocates Political Pluralism“ September 23, 2009 <<http://www.nytimes.com/2009/09/24/world/europe/24unesco.html>>.

⁴⁷Sheryl Gay Stolberg, „Bush, on European Tour, Perfects the Art of Meet and Run“ June 12, 2007 <<http://www.nytimes.com/2007/06/12/world/europe/12notebook.html>>; Maureen Dowd, „Bush’s Warsaw War Pact“ February 26, 2003 <<http://www.nytimes.com/2003/02/26/opinion/bush-s-warsaw-war-pact.html>>.

⁴⁸Alison Smale, „On a Campus in Bulgaria, Every Reason for Optimism“ May 28, 2009 <<http://www.nytimes.com/2009/05/29/world/europe/29iht-letter.html>>.

И трето, България е обрисувана като страна на чудатостите и ужасиите чрез всевъзможни периферни, екзотични и перверзно-смразяващи теми, които, макар и развити с висок журналистически слог, имат таблоиден привкус, понеже, първо, говорят за неща, които ги има и в развитите западни страни, но за които в техните официални медии рядко се говори и, второ, не казват нищичко за „простата човешка драма“ на милионите обикновени българи. Пише се например за проституцията и трафика на жени⁴⁹; за гражданската обезправеност на страдащите от умствени разстройства⁵⁰; за изолираността и интегрирането на ромите⁵¹; за българските тежкоатлети, които не били допуснати до летните Олимпийските игри в Пекин през 2008 г. поради употребата на допинг⁵²; за австрийски скиор, който започнал да се състезава за България след като австрийците не го избрали в техния национален отбор⁵³; за меркантилността, заглушила артистизма, на български фолклорен състав, гостувал в САЩ⁵⁴; за бивш американски политически консултант, който дебютирал като сценарист и режисьор с политически трилър за цинизма на политиката и за това как български политически консултант спасявал българската демокрация от социалистите и нео-фашистите⁵⁵.

Само в една-единствена статия за България се говори добро: страната била люлка на една от най-напредналите световни култури. Става дума за сравнително неотдавна откритата – от Запада – култура на Стара Европа, цъфтяла по земите на България (около Варна), Румъния и Молдова дълго преди Месопотамия, Египет, Гърция и Рим. За наша нерадост това е било около пет хиляди и петстотин до осем хиляди години преди България да стане член на Европейския съюз.⁵⁶

---

⁴⁹ Nicholas Kulish, „Joining Trend, Bulgaria Won't Allow Prostitution“ October 6, 2007
<<http://www.nytimes.com/2007/10/06/world/europe/06bulgaria.html>>.

⁵⁰ Matthew Brunwasser, „In Eastern Europe, Lives Languish in Mental Facilities“ January 4, 2009
<<http://www.nytimes.com/2009/01/05/world/europe/05bulgaria.html>>.

⁵¹ Nicholas Wood, „Bulgaria Invites Guests for a Day of Intense Democracy“ May 7, 2007
<<http://www.nytimes.com/2007/05/07/world/europe/07bulgaria.html>>.

⁵² Juliet Macur, „11 Bulgarian Weight Lifters Are Dropped from Games“ June 28, 2008
<<http://www.nytimes.com/2008/06/28/sports/olympics/28olympics.html>>.

⁵³ Nathaniel Vinton, „Rejected by Austria, but Embraced by Bulgaria“ February 4, 2007
<<http://www.nytimes.com/2007/02/04/sports/othersports/04ski.html>>.

⁵⁴ Claudia la Rocco, „All Bulgaria, All the Time, Is One Troupe's Watchword“ April 12, 2009
<<http://www.nytimes.com/2009/04/13/arts/dance/13bulg.html>>.

⁵⁵ John Anderson, „Political Wrangler Moves on to Drama“ December 31, 2006
<<http://www.nytimes.com/2007/01/01/world/europe/01europe.html>>. Филмът е *Trade Routes*, сценарист и режисьор James X. Loftus, 2007.

⁵⁶ John Noble Wilford, „A Lost European Culture, Pulled from Obscurity“ November 30, 2009
<<http://www.nytimes.com/2009/12/01/science/01arch.html>>.

12. Какво да се прави? Ето, че подир някои отговори на въпроса „Какво се прави?“, стигаме и до въпроса „А какво да се прави?“. Каква е ролята на българската литература и култура в контекста на българската отколешна петимност за единение със Западна Европа, а отскоро и със Съединените щати, за превръщане на Българския Аз поне в някакъв смисъл в Западния Друг? Съзнавайки, че предложението ми не е панацея, а пожеланието Западът да приеме България ако не като равноправен, поне като заслужаващ познаване и уважение партньор, е от областта на фантастично-философското, а не на реално политическото, икономическото и военното, бих казал, че мястото на българската литература в този процес е при цялостния български и, макар да звучи нескромно, при цялостния западен живот. И обратно – мястото на живота е при литературата. Литературата е участник в диалектичната тристепенна спирала, която свързва практиката, наративите и четенето. Първото равнище на тази диалектика е човешката практическа действителност, в която всичко вече е и винаги е било знаково белязано. Тази пред-повествователна знаковост прави възможни наративите за действителността, включително и литературата. Ние разказваме своя живот, защото той вече е изцяло знаков извън и преди разказите ни за него. Второто равнище са самите наративи за нашия живот, между които са и повествованията на литературата. Тези наративи структурират пред-нاراتивната практическа знаковост. И, трето, когато наративите се четат, те променят възприемателя им. Той става друг посредством акта на разбирането на наративите. Промененият възприемател започва да действа по нов начин и така внася нови значения в практическия си живот. Този тристепенен цикъл се повтаря отново и отново на различни диалектични равнища.⁵⁷

Ако този абстрактен модел бъде конкретизиран в рамката на нашата тема, то българската литература и култура ще заемат мястото на посредник между практическата действителност, от една страна, и възприемателя на наративи за тази действителност, който е и агент на действието, от друга страна. Иначе казано, литературата като национално повествование променя действителността не пряко, а като променя агента на действието, който на свой ред променя действителността и с това променя и знаковите ѝ параметри. Изразено още по-конкретно, българските молби и настоявания за фактическо, а не *pro forma* присъединяване към Запада няма как да бъдат чути там, докато те се огласяват единствено от българските политици, независимо от красноречието им (българските политици красноречиви?) – на което не се обръща внимание на Запад, въпреки участието на България в тая или оная военна коалиция,

---

⁵⁷ Paul Ricœur, *Temps et récit. L'Ordre philosophique*. 1–3 (Paris: Seuil, 1983–1985). Развивайки семиотичната прагматика на Чарлз Сендърс Пърс, Умберто Еко също пише, че интерпретацията на знаците води до промяна на интерпретатора и на действията му.

за които бившият държавен секретар на САЩ Медлин Олбрайт казва, че „е трудно да се разбере точно кой е в нея“⁵⁸ и на което, ако не се лъжа, не се вярва кой знае колко и в България – за което свидетелстват вълната от национализъм, носталгията по комунизма и новият антикомунизъм. Няма да бъдат чути, тъй като ушите и душите на западните политици, икономисти, медии, интелектуалци и обикновени хора не са готови да чуят тези молби. Западната цивилизация не е направила (д)ушите си чувствителни за българските гласове, защото в нея не съществуват забележими положителни наративи за България. С наративи като „България е най-бедната и корумпираната страна в Европейския съюз“ или „България беше най-верният съюзник на СССР“ (та и концлагерите ѝ бяха баш като съветските⁵⁹), или „България е инкубатор на компютърно пиратство“ (това беше приветствието, с което бях посрещнат – съвсем сърдечно и добронамерено, впрочем – при пристигането ми в един от водещите университети на Съединените щати), или „Я, ами че България била страна с хубавко винце и сиренце!“ не се отива на Запад, а към Третия свят. Българският практически живот може да бъде забелязан на Запад не пряко (дори когато се гледа от прозореца на луксозен хотел в центъра на София – понеже така се гледат колониалните владения), а чрез наративите за този живот. Човешкият род гледа с окото, ала вижда с ума, чийто орган е окото. Ненапрасно един голям историк на изобразителното изкуство казва, че неукото око не вижда нищичко. Наративите за България обаче не се правят от политиците, а от интелектуалците. Сега е естествена и подразбираща се негативната представа или, още по-зле, липсата на каквато и да било представа за България в САЩ, както подсказва например редовното смесване на Румъния и България от мнозина американски професори, или от някои гледани холивудски филми като *Обикновена магия*⁶⁰, или бъркането на правописа на София – не Sofia, а Sophia – в *Ню Йорк Таймз*⁶¹. Едва когато наративите създадат на Запад положителна представа за България, която се приема за естествена и

---

⁵⁸Интервю с Medeleine Albright, *Avoiding Armageddon*, Initial Series Concept Suggested by Ted Turner, Executive Producers Frank Sesno and Chris Guarino, Ted Turner Documentaries, LLC, 2003, четвърта част.

⁵⁹Вж. напр. Tzvetan Todorov [compiler and editor], *Voices from the GULAG: Life and Death in Communist Bulgaria*. Trans. Robert Zaretsky (University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 1999). Вж. и една рецензия за тази книга, която подчертава сходството между българските и съветските концлагери – David J. Galloway, [рецензия за Todorov], *Slavic and East European Journal* 45.1 (Spring 2001): 155–56.

⁶⁰*Practical Magic*, режисьор Griffin Dunne, с участието на Sandra Bullock и Nicole Kidman; разпространител Warner Brothers, 1998. Във филма едната хубавица си има гадже българин, обаче се оказва, че той е роднина на Дракула, демек вампир. Тогава двете юнакини грабват по един тиган и маришат лихия вампир докато му видят сметката, а после го закопават зад къщата под един цъфнал храст (все пак Холивуд без красивичко не може).

⁶¹Вж. поправката в Kulish, „Out of East Germany via Bulgaria.“

подразбираща се, тази представа чрез академията и медиите ще повлияе и на западните политици, икономисти, интелектуалци, ще открехне (д)ушите им за гласа на българските им колеги. Така наративите за Българския Друг, създадени от самия него, след разбирането им от Западния Аз, ще променят този Аз, ще го отворят практически към Българския Друг, който, на свой ред, ще направи следващата крачка в конструирането на своите национални наративи, опирайки се на вече променената практика на Западния Аз по отношение на Другия. (Весна Голзуърди в цитираната вече книга, макар и в друг контекст и без теоретична рамка, показва как литературните изображения на балканските страни в английската литература и журналистиката са свързани пряко с имперската политика на Великобритания към тези страни; и обратно.)

Казаното значи, че е потребно създаването и развиването на български културни институции и политика, които да бъдат междинното звено между практическите действия на Западния политически, икономически и социален Аз по отношение на Българския политически, икономически и социален Друг. Засега такива институции и политика не съществуват или, доколкото ги има, те не работят за създаването на такъв образ на Българския Друг, който да му осигури равноправен достъп до Западния Аз. Ако се проучи културната политика на Българския Друг по отношение на Западния Аз ще станат ясни много неща около провалите на България да бъде приета за нещо повече от барабар-Петко-с-мъжете от Запада, доставчик на евтино секс месо или на черноработници на Запада, или, в най-самоласкателния случай, на участник в постскриптума на поредната военна коалиция, чиито членове всъщност никой не знае. Сега е ясно, че в Америка няма мрежа от подкрепящи се български учени и интелектуалци, както е например при румънските литературоведи и хуманитаристи, чието професионално сдружение Американска асоциация за румънистични изследвания (Romanian Studies Association of America) е осезаем участник в американския академичен живот. Например румънската Асоциация от години има по два панела с по четирима участници на годишните конференции на Асоциацията за модерни езици; Асоциацията за българистични изследвания обаче до 2003 г. все още няма такова представителство дори на славистичните конференции (Highlights 3). Ако Румъния има по-добри шансове да партнира на Запада от България това е така не защото румънският комунизъм на Николае Чаушеску е бил, например, по-либерален от българския на Тодор Живков, а защото румънските национални наративи са по-забележими на Запад от българските. След 1989 г. България изглежда няма дългосрочна културно-национална стратегия, насочена към Запада. Един от немногото американски лингвисти с по-специален интерес към България, професор Чарлз Грибъл от отличния Щатски университет на Охайо (The Ohio State University), например, казва в интервю следното за популяризирането на българския език и култура в Америка от българите в САЩ и на официалните институции в България: „През последните няколко години не се усеща особено съдействие, но преди то съществуваше. Пре-

ди 1989 година активно помагала институции като Агенцията за българите в чужбина и Центърът по българистика към БАН. Агенция „Авторско право“, например, уреждаше публикуването на български книги в чужбина. [. . .] В момента съдействие от българска страна като че ли не се усеща. От българското посолство не са се обаждали вече девет-десет години, загуби се контактът между хората, които се интересуват от България. Дори и в Интернет трудно се намира информация за новоизлезлите български книги.“⁶²

Олга Арнаудова, български лингвист, работещ от години в Канада, споделя в интервю, че български културни пратеници пристигат в тази страна благодарение на частни български и канадски спонсори, но не на официални български институции: „Спонсорство от българската държава в тази сфера просто липсва и не си спомням изобщо за някакво представяне на български писател или поет в Отава. Жалко е, че не могат да се отделят поне малко пари за популяризирането на българското изкуство зад граница, както правят редица други държави. Едно изключение в това отношение е представянето на български филми в рамките на Европейския филмов фестивал, който се провежда всяка година със съдействието на Канадската филмова асоциация.“⁶³

Споменем ли наративи, трябва да кажем нещо и за българските интелектуалци, потенциалните автори на тези наративи.⁶⁴ Днес, двайсет години след падането на социализма, в сериозната българска преса, занимаваща се с въпросите на културата, се чуват оплаквания от интелектуалци, че след 1989 г. капитализмът не се бил оказал онуй, което интелигенцията очаквала. Тези интелектуалци подкрепяли новото социално устройство не на последно място, понеже очаквали, че то щяло да им осигури напредък поради личната им кадърност, обаче се оказало, че новият свят маргинализирал интелектуалците и ги направил ненужни, понеже политиките отказвали да се вслушват в алтернативните им гледища. Искам да се разгранича от такива изказвания. Мисля, че източноевропейският капитализмът след 1989 г. още от първия си ден е истинският капитализъм. Това не е лош и неразвит капитализъм, след който ще дойде добрият и развитият капитализъм, където всичко тече по мед и масло, както са си го представяли интелектуалците. Непрестанно повтаряната формула за някакъв преход/Преход към истинския капитализъм е мит, празен звук, розови очила за невижда-

---

⁶² Албена Цанкова, интервю с Чарлз Грибъл, „Не забравяйте България“, *Неделник* [Bulgarian weekly newspaper distributed in the USA, Canada and Australia] 3–9 септември 2000: 12.

⁶³ Анжела Димчева-Томова, „Връщане към националната идентичност. Разговор с Олга Арнаудова“, електронно списание *LiterNet* No 11 (120), 26 ноември 2009 г. 30 ноември 2009 г. <<http://www.liternet.bg/publish25/a-dimcheva-tomova/olga-arnaudova.htm> >.

⁶⁴ Тук доразвивам някои свои мисли за българския интелектуалец, скицирани в Никита Нанков, „За интелектуалеца“, *Литературен вестник* 16–22 септември, 2009: 9–10.

щи. Капитализмът, както и социализмът, не е вълшебна приказка, където накрая злото бива наказано, а доброто ликува. Интелектуалците, които са се надявали да напредват благодарение на личните си способности, но са били избутани в социалната периферия, не са събрали, че общество, в което някой крачи напред единствено поради природните си дарби, дава огромни преимущества не толкова на интелектуалците, колкото на безогледно алчните, които забогатяват и от позицията на силата ползват интелектуалците, колкото и тези интелектуалци да са надарени, за собствените си интереси: или като идеолози и крепители на условията, позволяващи забогатяване и овластяване на природно силните, или като социален баласт. Правото на естествено силния е привидност на социална справедливост, нещо, анализирано още от Платон в *Държавата*, където се оборва твърдението, че „справедливостта не е нищо друго освен предимството на по-силния“.⁶⁵ Противно на нарцистичните поплаци за ненужността на интелектуалците в днешна България, за отритнатостта им от политиците, смятам, че интелектуалците днес са нужни повече от всякога. Думата ми не е за интелектуалците, пробиващи с природна дарба, а за интелектуалците, служещи на философската справедливост и истина. Мястото на истинските интелектуалци не е на институтската софра, не е в кабинетите на правителствени политически консултанти, както показват с дума и дело Буда, Лао Дзъ, Сократ или Исус, Ботев, Гео Милев или Вапцаров. Конфуций до беловласи старини предлага политическите си идеи на мнозина владетели, но все е напъждан и накрая става Учител. Буда избягва от царските привилегии и става Учител. Платон е продаден в робство заради политическите си съвети как да се управлява справедливо държавата и накрая също става Учител. Томас Мор в *Утопия* развива Сократовата идея, че философът не влиза в никоя институция и не се главява за съветник на монарха, но в действителност загубва светлата си глава именно защото като царедворец прави това, което като ренесансов мислител пише да не се прави, та по тази причина не става Учител, а само светец. Ако интелектуалецът и философът беше нужен на политика като философски наставник по справедливост, Раковски и Левски щяха да са политически съветници на султана по гяурските въпроси, а Гео Милев и Вапцаров щяха да разясняват на царя революционния динамит в немския експресионизъм или в римата „хлябът чер“ – „СССР“. Мястото на интелектуалеца винаги е било извън институциите, защото интелектуалецът е фигура маргинална и алтернативна по дефиниция. Предсмъртният стон на Сократ е родилният вик на философията, на съзнанието, че не може да има цивилизация от съвременен тип без критично самовглеждане, без правене и преправя-

---

⁶⁵ Plato, *Complete Works*. Ed. John M. Cooper (Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 1997) 338c.

не на човешкото общежитие. Именно това самовглеждане и преправяне е ролята на интелектуалеца и то не се върши заради заплата, привилегии и личен напредък поради естествено право, а безкористно и дори саможертвено в името на една философска, идеална, абстрактна и утопична хуманност. С горчивина констатирам, че през последните двадесетина години българските интелектуалци по-малко служеха, а повече се самообслужваха. На онез чуговни интелектуални мъжкарци, дето се бият в гърдите, че са за приобщаването на България към Запада, ама комунизмът или капитализмът им бил крив, бих казал: ето го полето за работа – то ви чака девствено и нетърпеливо като девственица – ако наистина искате и можете да го работите.

Цялостната картина на липсата на положителни български наративи в американската академия, медии и колективно съзнание, а и на интелектуалци, които да ги създават, както видяхме, е по-безотрадната и от тази, която скицира Грибъл. Който има ищах нещата да потръгнат на към Запад, трябва да има и интелектуалния кураж да анализира тая картинка и кадърността да я пренарисува.